

Riddermatig huis en adellijke geboorte

De criteria voor toelating tot de Valkenburgse Ridderschap

DOOR FRANS M. GERARDS*

Tot aan de inlijving bij Frankrijk in 1795 bestond het bestuursapparaat van Staats- Valkenburg uit de drossaard, de voogd en de stadhouder der lenen als vertegenwoordigers van de soeverein - voor Staats-Valkenburg was dat de Staten-Generaal - en de Staten- of Standenvergadering als vertegenwoordiger van het 'volk'. Het Statencollege bestond uit twee leden: de Ridderschap en de vertegenwoordigers van de vier hoofdschepenbanken [Heerlen, Meerssen, Beek en Klimmen]. De criteria om tot de Ridderschap te worden toegelaten waren het bezit van een riddermatig huis en een adellijke geboorte. In deze bijdrage wordt met behulp van verschillende voorbeelden aangetoond dat beide criteria niet even zwaar wogen.

Het reglement van 1663

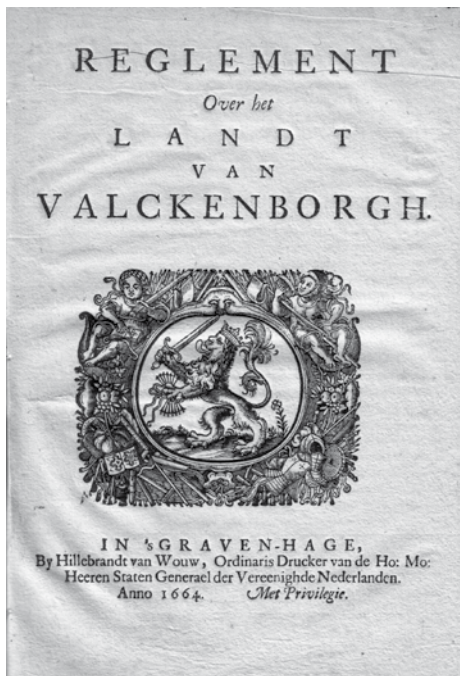
Bepalend voor de toelating tot de Ridderschap van Staats-Valkenburg was het *'Reglement over het Landt van Valkenborgh. In date den vijftienden october 1663'*.¹ Dit reglement was vast gesteld door *'De Staten Generael der Vereenichde Nederlanden'*. Honderdtweëndertig jaar lang, dus tot 1795, beriep de Ridderschap zich op dit reglement als voor nieuwkomers de toelating tot de Ridderschap moest worden geregeld. De volgende zinsnede uit het reglement was voor die toelating het belangrijkste: *'Ende dat tot de selve by provisie sullen werden geadmitteert, alle de Riddermatige ende Adellijcke personen die daertoe, ten reguarde van haere geboorte ende huysen, na de Wetten ende costuymen des Landts sullen bevonden werden gequalificeert te sijn'*.

Volgens dit reglement moesten nieuwkomers zich dus kwalificeren voor wat betrof hun geboorte en huizen. Maar welke eisen aan die *'geboorte ende huysen'* moesten worden gesteld, omschreef het reglement niet. Dat kon de Ridderschap zelf regelen

'na de Wetten ende costuymen des Landts'.

In de praktijk kwam er dat op neer dat de kandidaat voor wat zijn *'geboorte'* betrof, slaagde als hij met behulp van acht adellijke kwartieren, vier van moeders- en vier van vaderszijde, zijn adellijke afkomst kon aantonen.² Op dat punt week men nauwelijks af van wat elders in de Republiek gebruikelijk was. En wat het *'huys'* betrof, moest men aantonen dat het *'beschrijfbaar'* was. Dat was het geval als de kandidaat kon aantonen dat vorige bezitters van het huis, op grond van dat bezit, tot de Ridderschap waren toegelaten.³ Ook op dit punt werd nauwelijks afgeweken van wat gebruikelijk was in verschillende andere gewesten.

Op 4 oktober 1686 werd het reglement van 1663 als volgt aangevuld.⁴ Voor toelating tot de Ridderschap moest de kandidaat in het vervolg vaste goederen bezitten die belastbaar waren en dus bijdroegen in de gemene lasten van het land. Die goederen moesten een waarde hebben van minstens zesduizend gulden. Bovendien moest de kandidaat een vaste woonplaats hebben in één van de drie Staatse Landen van Overmaas.

Eerste bladzijde van het 'Reglement over het Landt van Valckenborgh'. bron: *Bibliotheek Rijkheyt, Heerlen*

Deze laatste eis, het woonplaatsbeginsel, leverde problemen op. Er waren namelijk edellieden die wel voldoende goederen hadden in de Staatse partage, maar woonachtig waren op hun kasteel of landgoed dat gelegen was in de Spaanse partage. Die zouden volgens de aanvulling van 4 oktober 1686 niet tot de Ridderschap kunnen worden toegelaten. Dit moet voor problemen hebben gezorgd, want op 8 november 1686 werd het woonplaatsbeginsel terug gedraaid.⁵

De aanvulling op het reglement van 4 oktober 1686 suggereerde een wijziging in het reglement van 15 oktober 1663. De aanvulling zou namelijk als volgt kunnen worden geïnterpreteerd: 'Als ik als gekwalificeerde edelman over goederen beschik ter waarde van zesduizend gulden die bijdragen in de algemene lasten van het land, moet ik worden toegelaten tot de Ridderschap'. Maar zo was het niet! Dat ondervond onder andere Anton Candidus, graaf van Hoensbroek

Oost, die eigenaar was van de hoofdbank 's-Gravenvoeren. Hij resideerde op kasteel Oost dat in de Staatse partage van het Land van Dalhem was gelegen.⁶

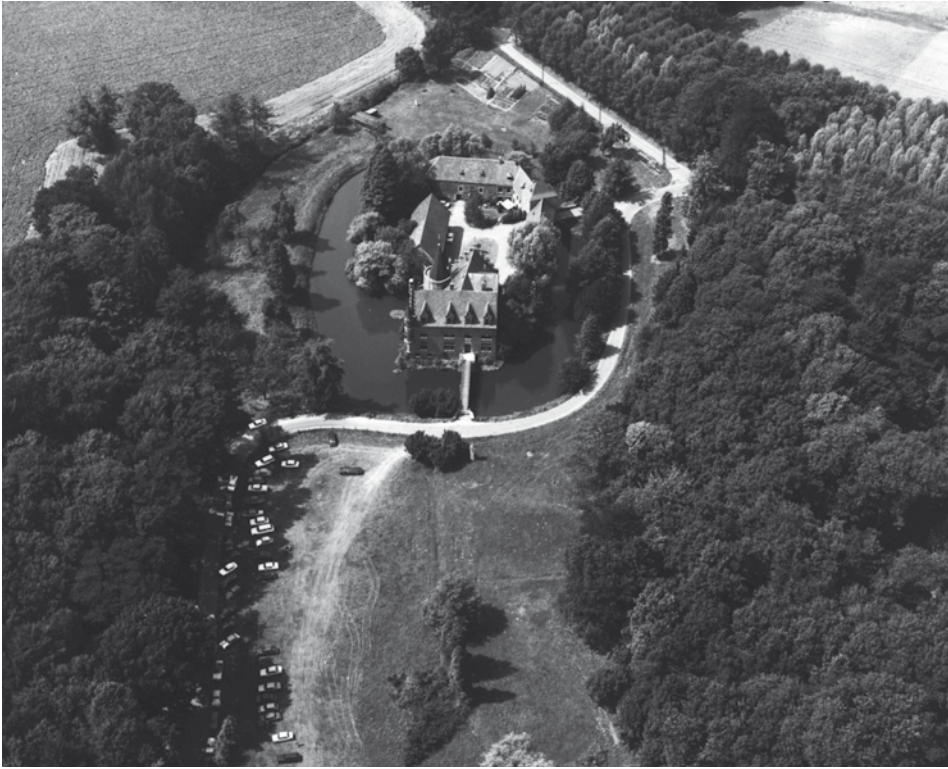
In juli 1688 richtte hij zich met een verzoekschrift 'Aen de Hoogh Ed. Heeren Hooge Officieren En de Edelen composerende de Ridderschap ter Vergaderinge van de Staten des Lants van Valckenborgh' om te worden toegelaten tot de Ridderschap. In dat verzoekschrift wees hij erop dat hij in het Land van Valkenburg rijkelijk bedeed was met goederen die bijdroegen in de algemene lasten. Verder vermeldde hij zijn adellijke geboorte en het feit dat hij resideerde in de Landen van Overmaas. Terwijl hij die feiten vermeldde, verwees hij nadrukkelijk naar de resoluties van Haar Hoog Mogenden van 4 oktober en 8 november 1686.

Genoemde baron werd er echter op gewezen dat hij, wat de goederen betrof, met 'behoorlijcke beschrijfbrieven' moest aantonen dat de vermelde goederen beschrijfbaar waren en dat, minstens met delen daarvan, ooit iemand in de Ridderschap beschreven was geweest. Met andere woorden, de aanvulling op het reglement van 4 oktober en 8 november 1686 deed niets af aan het feit dat de kandidaat een beschrijfbaar huis moest bezitten. Dat zijn goederen zesduizend gulden waard waren en bijdroegen in de algemene lasten van het land was onvoldoende.

De robuuste betekenis van het huis

Het voorbeeld laat zien dat het bezit van een beschrijfbaar huis, een huis dus waarmee voorgangers in de Ridderschap hadden gecompareerd, een belangrijk vereiste was en, ondanks aanvullingen op het oorspronkelijke reglement van 1663, ook daarna recht overeind bleef staan.

In deze bijdrage gaan we echter nog een stap verder. De stelling wordt verdedigd dat het bezit van een beschrijfbaar huis niet alleen het allerbelangrijkste criterium

Kasteel Terworm was bij de aanvraag van Karel baron van de Heyden Belderbusch het ingebrachte riddermatige goed. foto: Collectie Rijkheyt, Heerlen

was maar dat zonder beschrijfbaar huis van admisie in de Ridderschap géén sprake kon zijn. Aan het criterium van de adellijke geboorte werd duidelijk minder zwaar getild. Alvorens die stelling verder te onderbouwen wordt eerst beknopt de toelatingsprocedure toegelicht.⁷

Toelatingsprocedure

Wie tot de Ridderschap wenste te worden toegelaten, begon met het indienen van een verzoekschrift met de nodige bijlagen. De bijlagen dienden bewijzen te bevatten over de adellijke afkomst en de beschrijfbaarheid van het huis. De ingeleverde stukken werden door de leden van de Ridderschap – soms door een kleine commissie daaruit – geverifieerd. Werden de aangeleverde stukken in

orde bevonden dan kreeg de kandidaat een schriftelijke verklaring van de Ridderschap, ook wel certificaat of attestatie genoemd. Hierin werd vermeld dat de kandidaat aan alle eisen had voldaan en zich nu ter goedkeuring tot de Staten-Generaal diende te wenden. Waren de aangeleverde stukken niet in orde dan diende de kandidaat aanvullende bewijsstukken in te leveren. Werd de aanvraag door de Staten-Generaal vergund en toegestaan dan ontving de kandidaat een akte van approbatie. Daarin stond onder andere dat zijn verzoek was gehonoreerd en dat hij ten overstaan van gedeputeerden van de Staten-Generaal, bijvoorbeeld de voogd, de drossaard of de commissarissen-deci-seurs, de eed van trouw moest afleggen. De Heren van de Staten-Generaal hadden in de Staatse Landen van Overmaas, in tegenstel-

ling tot de overige gewesten van de Verenigde Provinciën, altijd het laatste woord. Zij namen de definitieve beslissing en niemand anders.

Verzoekschriften

De door ons gelezen verzoekschriften van verschillende kandidaten stemmen in hoofdlijnen met elkaar overeen. Steeds werd melding gemaakt van de goederen die men bezat en de adellijke geboorte. Maar in de gebruikte formuleringen zaten opmerkelijke verschillen. Zo deelde Carel Leopold baron van der Heijden genaamd Belderbusch in 1778 mee dat hij *'wegens het kasteel en goederen van Ter Worm' en 'uyt hoofde van zijn geboorte'* gekwalificeerd was om als lid van de Ridderschap in de Statenvergadering te kunnen compareren.⁸ In dat zelfde jaar diende graaf Maximiliaan van Hoen-Neufchateau een verzoekschrift in om *'wegens het adelijk Huijs van Libeek' en 'uijt hoofde van desselfs geboorte'* te kunnen compareren.⁹

Het gebruik van de term *'wegens'* lijkt hier op een causaal verband te wijzen. Het adellijke huis was er de oorzaak van dat iemand in de Ridderschap kon compareren omdat aan dat goed een zakelijk recht kleefde. Maar om van dat recht gebruik te kunnen maken moest de kandidaat wel van adel zijn. Een edelman zat dus in de Ridderschap, omdat hij door zijn bezit van een adelijk huis daar recht op had. Van dat recht kon hij gebruik maken *'uyt hoofde van'*, of op grond van, zijn adellijke geboorte.

Dat het zo in elkaar zit, zien wij bevestigd door het in de zomer van 1682 in gediende verzoekschrift van Louis Ulrich Hermengilde baron de Haudion de Gybrechies.¹⁰ In zijn verzoekschrift vermeldde hij eerst dat hij eigenaar was van *'den aedelijken Hoff, Huijs ende goederen van Haeren Leenroerich van den Leenhove des voors. Lants ende beschrijfbaar ter vergaderinge van de Heeren Stenden'*. Vervolgens merkte hij op dat als een der-

Portret van Willem H. Panhuys [1734-1808].

foto: Collectie Iconografisch Bureau, Den Haag

gelijk goed in het bezit was van iemand die daartoe gekwalificeerd was – hiermee verwees hij naar de adellijke geboorte – die persoon er recht op had te worden toegelaten tot de Ridderschap.

De eigenzinnige interpretatie van mr. Willem Hendrik van Panhuys

Als het bezit van een adelijk huis zo zwaarwegend was, was het nog maar een kleine stap om te zeggen: *'Ik heb een erkend adelijk huis. Dus moet ik worden toegelaten tot de Ridderschap!'*

Het was mr. Willem Hendrik van Panhuys die deze stap zette. Daarbij mag worden aangenomen dat hij als jurist precies wist waarover hij het had. Hij was onder andere Brabants schepen te Maastricht en gezworene. Verder vervulde hij in Maastricht de functie van commissaris-instructeur, was hij landsadvocaat van Staats-Valkenburg en

rentmeester der domeinen in de drie Staatse Landen van Overmaas. Als landsadvocaat woonde hij de vergaderingen van het Statencollege bij.¹¹ In 1770 werd hij eigenaar van het als riddermatig erkende landgoed kasteel Haeren te Voerendaal.

In 1778 diende hij een verzoekschrift in voor toelating tot de Ridderschap. In dat verzoekschrift ging hij ervan uit dat hij als eigenaar van het genoemde riddermatige goed volgens de reglementen voldoende gekwalificeerd was voor de Ridderschap. Meer was niet nodig! Wat zijn afkomst betrof, zweeg hij dan ook in alle talen.

Maar de Ridderschap ging daarmee niet akkoord. Net als alle andere kandidaten moest óók hij bewijzen aanleveren voor zijn adellijke geboorte. Van Panhuys bestreed

dat. Volgens hem was hij door zijn bezit al voldoende gekwalificeerd en kon men hem niet verplichten bewijzen te leveren voor zijn adellijke afkomst. Verder sprak hij de hoop uit dat men over dit punt niet langer moeilijk zou doen. Te meer omdat het bekend was dat in de Staatse Landen van Overmaas wel vaker bezitters van riddermatige goederen tot de Ridderschap werden toegelaten zonder de verplichting om ook maar enig bewijs van adeldom te leveren.¹²

Ofschoon Van Panhuys steun kreeg van onder andere baron Carel Leopold van der Heijden genaamd Belderbusch van Terworm, moest hij tot 1783 wachten eer zijn verzoek werd gehonoreerd. De Staten-Generaal, die in dit soort kwesties altijd het laatste woord had, ging ermee akkoord dat hij tot de Ridderschap werd toegelaten vanwege zijn verdiensten voor het land. Het is zeer onwaarschijnlijk dat dit was gelukt als Van Panhuys niet de eigenaar van een riddermatig huis was geweest.

Bij verkoop van een erkend huis werd het lidmaatschap van de Ridderschap beëindigd

In de Staatse Landen van Overmaas [Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade] golden sinds 15 oktober 1663 voor toelating tot de ridderschap overal dezelfde regels. In 1726 bestond de Ridderschap van het Land van 's-Hertogerade uit drie personen, namelijk baron Willem Adolf Eys van Beusdaal tot Vaalsbroek, Johan Adam Klermont, Heer van Neuburg, Gulpen en Margraten en Frans Brouwer genaamd Fürth, Heer van Lemiers. Op 17 juni van dat jaar maakte Willem Adolf Eys van Beusdaal bekend dat zijn riddermatig goed Vaalsbroek, dat hij van zijn vader had geërfd, werd verkocht. De Statenvergadering was van mening dat genoemde baron dan niet langer gekwalificeerd was om de vergaderingen van het Statencollege bij te wonen. Met andere woorden, zonder riddermatig goed kon hij niet langer namens de

Met kasteel Neubourg in Gulpen probeerde Johan Adam Klermont [1673-1731] toelating tot de ridderschap te verwerven.

Ridderschap compareren in het Statencollege. Dat hij, wat zijn adellijke afkomst betrof, nog steeds voldoende gekwalificeerd was, deed daar niets aan af. Het bezit van een riddermatig goed gaf de doorslag. In hoeverre deze maatregel ook daadwerkelijk is geëffectueerd, hebben we niet kunnen nagaan. Wat daarbij waarschijnlijk een rol heeft gespeeld, is dat de vierenzestigjarige baron drie jaar later overleed.¹³

Zonder bewijs van adellijke geboorte toch lid van de Ridderschap

In 1719 diende de rijke lakenfabrikant Johan Adam Klermont, die was gehuwd met de koperslagersdochter Catharina van der Weyden, een verzoekschrift in om te worden toegelaten tot de Ridderschap van het Staatse Land van 's-Hertogenrade. In 1716 was hij eigenaar geworden van kasteel Neuburg bij Gulpen. Tevens was hij heer van Gulpen en Margraten.

De Ridderschap zat met zijn verzoekschrift in de maag, omdat de kandidaat géén enkel bewijs over zijn adellijke afkomst kon overleggen. Daarom werd de Staten-Generaal om advies gevraagd. Dat kwam op 14 juni 1719.¹⁴ Overwogen werd het volgende. Klermont was heer van Gulpen en Margraten. Met het bezit van die twee banken, waar hij tevens beschikte over de hoge, middel en lage justitie, was hij eigenaar van maar liefst tweederde deel van het Land van 's-Hertogenrade. Bovendien was hij eigenaar van 'Castele Nieuwburg'. Met al die bezittingen was hij op en top gekwalificeerd voor de Ridderschap, mits hij zich ook ten aanzien van zijn geboorte kon kwalificeren. Maar helaas, dat kon hij niet. Maar, zo ging men verder, bij Heren die over de hoge justitie beschikten, die bovendien ook nog eens erfelijk was, werd naar die adellijke afkomst vaak niet zo nauw gekeken. Als voorbeeld werd Jan Joachim de Jacobi genoemd, Heer van Cadier. Bij hem had iets dergelijks gespeeld maar desondanks mocht hij compareren in het

Statencollege van Dalhem. Bij Johan Adam Klermont was er bovendien nog een andere belangrijke reden om hem toe te laten tot de Ridderschap. Het adellijk lid van het Statencollege bestond in die periode namelijk maar uit één persoon. Het zou daarom in het belang van het land zijn om Johan Adam Klermont op grond van zijn bezit toe te laten tot de Ridderschap. Het advies werd opgevolgd, waardoor hij in het vervolg compareerde in het Statencollege van 's-Hertogenrade.

Niet toegelaten wegens twijfels over de beschrijfbaarheid van het huis

Dat de beschrijfbaarheid van het huis van doorslag gevende betekenis was, blijkt ook uit het volgende voorbeeld. Het heeft betrekking op graaf Cesar Constantinus Franciscus van Hoensbroek Oost. Hij was een kleinzoon van de eerder genoemde Anton Candidus, graaf van Hoensbroek Oost en hij was Prinsbisschop van Luik. Met al die fraaie titels kan ongetwijfeld worden vast gesteld dat hij, wat zijn adellijke geboorte betrof, hoog scoorde. Op dat punt bestond dan ook geen enkele twijfel. Vragen werden opgeroepen door het goed of de goederen, waarmee hij in het Statencollege beschreven wilde worden.

In 1777 diende hij een verzoekschrift in voor toelating tot de Valkenburgse Ridderschap. De goederen waarover hij beschikte, en waarmee hij recht meende te hebben op admisie, waren: [a] een groot en riddermatig leen genoemd de Beusdaalsweerd, gelegen in Elsloo en Geulle in de Staatse partage van Valkenburg, [b] Het Manhuis van Valkenburg en [c] huis en hof Overeijck te Klimmen. Deze goederen waren minstens zesduizend gulden waard en droegen bij in de algemene lasten van het land. De graaf, ondanks zijn hoge adellijke afkomst, kreeg te horen dat hij met deze goederen niet werd toegelaten. Bij de Ridderschap waren deze goederen onbekend. De graaf moest 'bewijs of preuven' aandragen, waaruit zou blijken

Het machtige kasteel Terborch in Schinnen. foto: R. Braad

dat vorige eigenaren met die goederen in de Ridderschap beschreven waren geweest. Met andere woorden, zijn hoge adellijke afkomst gaf de graaf niet het recht om te vergelijken in de Ridderschap. Het bezit van een erkend riddermatige huis zou hem dat recht wel hebben gegeven. Maar zo'n huis had hij niet, althans niet in Staats-Valkenburg.¹⁵

Vragen maar géén duidelijke antwoorden

Uit het voorafgaande is gebleken dat het bezit van een riddermatig huis het meest zwaarwegende criterium was voor admisie in de Ridderschap. Ons zijn géén voorbeelden bekend van edelen die, zonder in het bezit te zijn van een riddermatig huis, toegang hebben verkregen tot de Ridderschap.

De wijze waarop het riddermatige huis werd gedefinieerd – het was riddermatig als bewezen kon worden dat vorige bezitters van

dat huis wegens dat huis namens de Ridderschap in het Statencollege had gecompareerd – was praktisch goed hanteerbaar maar zegt verder helemaal niets over de achtergrond of de kenmerken van zo'n huis. Voor wat de riddermatige huizen in Staats-Valkenburg betreft, kunnen met de huidige stand van kennis belangrijke vragen dan ook niet worden beantwoord. Zo weten we bijvoorbeeld niet hoe, historisch gezien, dat zwaarwegende belang ooit was ontstaan. Ook weten we niet of zo'n huis aan bepaalde kenmerken moest voldoen om riddermatig te kunnen worden genoemd.

In een poging daarover wat meer helderheid te verschaffen, zijn we daarom aangewezen op wat anderen daarover hebben gezegd. Daarbij betrekken we zowel onderzoek dat betrekking heeft op het Land van Valkenburg als de overige gewesten. Maar dan nog blijft dit alles tamelijk speculatief voor wat Staats-Valkenburg betreft.

Het riddermatige huis als enige toelatingscriterium

Een verdere aanwijzing voor het primaat van het riddermatige huis is de vaststelling van de historicus Mertens dat voor toelating tot de Statenvergadering van het Prinsbisdom Luik het in de 16de eeuw nog voldoende was als de kandidaat in het bezit was van een adellijk leengoed. Pas in 1691 moest de kandidaat acht adellijke kwartieren kunnen voorleggen, sedert 1765 zelfs zestien.¹⁶ Dit wijst erop dat de eisen geleidelijk aan steeds verder werden opgeschroefd. Oorspronkelijk draaide het in het Prinsbisdom Luik allemaal om het riddermatige huis. Het criterium van de adellijke geboorte werd er pas later aan toegevoegd.

De oorsprong van het zwaarwegende belang van het riddermatige huis

Waarvan ontleende het riddermatige huis nu dat zwaarwegend belang? Om op die vraag een antwoord te krijgen verwees Venner naar de theorie die de Oostenrijkse historicus Otto Brunner daarover heeft ontwikkeld.¹⁷

Volgens Brunner was het riddermatige huis oorspronkelijk het organisatorische centrum, het middelpunt of de zetel van een heerlijkheid. Daarbij kon het gaan om een hoge heerlijkheid met de hoge, middele en lage justitie maar ook om een grondheerlijkheid met daaraan verbonden een laathof, inclusief een laatgerecht.

Aan het huis als zetel van een heerlijkheid kleefden dus heerlijke rechten, waardoor de eigenaar van dat huis bekleed was met overheidsgezag. Dat gegeven legitimeerde de eigenaar om toegelaten te worden tot de Ridderschap en te compareren in het Statencollege. Zijn reeds bestaande machts- en gezagspositie faciliteerde tevens het ten uitvoer brengen van verordeningen, besluiten en reglementen van de Staten.

Het huis, dat gold als zetel van een heer-

lijkheid, was oorspronkelijk geen gewoon huis maar een kasteel, dus een bewoonbare en verdedigbare behuizing voor een beperkte groep. In onrustige tijden was het een toevluchtsoord voor boeren en hun vee. Dat het huis die bescherming kon bieden, versterkte de gezagspositie van de bezitters. Paradoxaal aan deze ontwikkeling is echter dat het geprivilegieerde huis pas in de vroegmoderne tijd dat meer geïnstitutionaliseerd karakter heeft gekregen, toen het kasteel zijn weerbare functie al bijna helemaal verloren had.

Dat neemt niet weg dat oorspronkelijk de heerlijke rechten waren gekoppeld aan een gebied dat als organisatorisch middelpunt een kasteel had. Alleen de bezitter van dat kasteel, met de daarbij horende gronden en goederen, kon van die heerlijke rechten gebruik maken. De rechten waren dus niet aan een persoon gekoppeld, maar primair aan een zaak. Dat verklaart ook waarom bij verkoop van het goed de persoon tevens afstand deed van die heerlijke rechten en dus van het recht om te compareren in het Statencollege.

Voor wat het Overkwartier van Gelder betreft, heeft Venner een poging gedaan om deze theorie te toetsen. Als de theorie klopt, kan van de bekende riddermatige goederen in het Overkwartier van Gelder het volgende worden gezegd: [a] het zijn kastelen en als ze dat nu niet meer zijn, zijn ze dat wel ooit geweest en [b] deze kastelen waren bekleed met heerlijke rechten.¹⁸

Wat de kastelen betreft, kwam Venner, met de kennis van nu, tot de conclusie dat van de 83 bekende riddermatige goederen in het Gelders Overkwartier er 49 een kasteel waren of een kasteel als voorganger hadden gehad. Het gaat dan om een percentage van 59%. Helaas kan dat niet als een sterk bewijs worden gezien voor de stelling dat de bekende riddermatige goederen kastelen zijn of ooit waren geweest.

Een meer overtuigende score werd behaald met de toetsing van de hypothese dat aan de

riddermatige goederen enigerlei vorm van heerlijke rechten verbonden moesten zijn geweest. In het ambt Monfort gold dat voor zeven van de tien riddermatige goederen [70%] en in het ambt Kessel voor 17 van de 23 [74%]. De hoge percentages lijken deze aanname te bevestigen.

Verschijningsvorm

Valt er verder nog iets te zeggen over de huizen die de bezitters kwalificeerden voor het Statencollege? In het reglement van 15 oktober 1663 werd gesproken van ‘huysen’, meer niet. Venner en anderen hebben erop gewezen dat tot in de 16de eeuw de term ‘huys’ een benaming was die voor een kasteel werd gebruikt.¹⁹ Het is dus heel goed mogelijk dat in het reglement met de ‘huysen’ kastelen werden bedoeld.

Bij sommige onderzoekers bestaat daarover niet de geringste twijfel. Sprekend over de Limburgse Overmaasse adel zei Van Hommerich bijvoorbeeld dat men, om deel uit te kunnen maken van de tweede stand, een burcht of kasteel bewoonde.²⁰ Op dezelfde lijn zit Broers. Een riddermatig goed definieerde hij als een leengoed met een kasteel.²¹ Hij zou daar wel eens gelijk in kunnen hebben, want toen vóór de partage in 1661 de bestaande situatie in het Land van Valkenburg in kaart werd gebracht, werden de riddermatige goederen aangeduid als ‘adelijcke Leenen’.²² En daarbij dringt zich onmiddellijk de gedachte op aan een leengoed met een kasteel.

Of daarbij nog eisen werden gesteld aan de verschijningsvorm is onbekend. Dat weten we wel voor wat betreft de Utrechtse situatie. Daar werden in de Statenvergadering van 27 oktober 1536 criteria vast gesteld, waaraan een riddermatig huis – ridderhofstede genoemd – moest voldoen. Het gebouwencomplex moest de uiterlijke kenmerken hebben van een ridderwoning. Dat betekende dat er een versterkt huis moest zijn, voorzien van een gracht [‘veste’] en ophaalbrug

[‘opgetogen brugge’]. Bij het gebouwencomplex hoorde tevens een boerderij [‘bauhuys’] te zijn.²³

Het is bijna zeker dat de meeste kastelen in het Land van Valkenburg ook aan die criteria hebben voldaan. De kastelenkenner Albert Corten heeft er namelijk op gewezen dat de meeste van ‘onze kastelen’ zich hebben ontwikkeld uit grote landbouwbedrijven, waarop de lagere adel als heerboer leefde. Deze grote hoeven zijn vaak pas in de 13de, maar vooral 14de en 15de eeuw voorzien van een versterkt en omgracht herenhuis. Wanneer de middelen het toelieten, werd ook de boerderij omgracht en verdeelbaar gemaakt.²⁴

Dat men, om ongewenste lieden buiten het erf te houden, daarbij ook gebruik heeft gemaakt van ophaalbruggen is zeker. Ter illustratie verwijzen we naar kasteel Terborch, zetel van de heerlijkheid Schinnen, waar de overblijfselen van de ophaalbrug in het poortgebouw van de voorburcht nog duidelijk zichtbaar zijn.

Generaliseerbaarheid naar de periode vóór 1663

De in deze bijdrage ontwikkelde inzichten hebben betrekking op de periode van 1663 tot 1795. Maar hoe was het dan in de periode daarvoor? Volgens ons ongeveer hetzelfde. Met andere woorden, wat gold voor de periode van 1663 tot 1795, gold óók voor de periode daarvoor. Dat standpunt wordt met de volgende argumenten onderbouwd.

Toen in de jaren vijftig van de 17de eeuw duidelijk werd dat het Land van Valkenburg zou worden verdeeld in een Spaanse en Staatse partage maakten de meeste edelen, zonder de geringste aarzeling, duidelijk dat zij het liefst onder het gezag van de Koning wilde blijven. Nadat verschillende verdelingsvoorstellen waren gedaan, werd duidelijk dat die wens niet voor iedereen kon worden gehonoreerd. Hoe dan ook zouden een aantal edelen met hun goederen

De ridderschap van het Land van Valkenburg kwam op verschillende plaatsen bijeen, voornamelijk echter in de kerk van Valkenburg. *foto: R. Braad*

naar de Staatse partage worden verwezen. Om deze bittere pil te vergulden pleitte de Spaanse onderhandelaar Gamarra ervoor dat, eenmaal verwezen naar de Staatse partage, de privileges, titels en rechten van deze gedupeerde edelen onverkort gehandhaafd zouden blijven.²⁵ De vraag is nu of dat ook

is gerealiseerd. Zo ja, dan is het gerechtvaardigd te veronderstellen dat de in deze bijdrage ontwikkelde inzichten niet alleen gelden voor de periode van 1663 tot 1795 maar ook voor de periode daar voor.

Nog voor dat er overeenstemming was bereikt over hoe de definitieve verdeling

zijn beslag zou krijgen, richtte op 25 mei 1661 de Staten-Generaal aan de Raad van State het verzoek om een commissie te benoemen. Deze moest bestuderen welke hervormingen er dienden plaats te vinden in de gebieden die straks onder het Staatse gezag zouden gaan vallen. Om een deugdelijk advies te kunnen samenstellen nam de commissie contact op met verschillende functionarissen in de Landen van Overmaas. Uiteindelijk kwam men met het volgende advies.

Voor wat de regering van het land betrof, gold: *'De regering des lants van Valckenborgh heeft van alle tyden herwaerts bestaen in ridderschap en vier hoofdbancken [...]'*. Met andere woorden, vóór 1663 had de regering altijd bestaan uit twee leden: de ridderschap en de vier hoofdbancken.

En wat de Ridderschap betrof, die had altijd bestaan uit *'riddermatige en minder gequalificeerde eedelen'*. Dat was altijd al zo geweest. Dat bewijzen ook de nog bestaande lijsten van comparerende edelen van vóór de partage. Steeds ziet men in die lijsten het volgende patroon: eerst werden de *'riddermatige eedelen'* genoemd. Dat waren de heren van de verschillende heerlijkheden, die waren uitgerust met de hoge, middele en lage justitie. De meeste van hen waren baron en een enkeling was graaf. Daarna volgden de *'minder gequalificeerde eedelen'*. Dat betrof een hele rits jonkers, ongetitelde adel dus.

In de Staatse partage zou dat allemaal zo blijven: *'Omtrent de form van regering deses lants is met de partagie geene verandering gevallen [...]'*. De Spaanse onderhandelaar Gamarra had zijn werk goed gedaan!

En ook voor wat betrof de beschrijving in de Ridderschap zou alles bij het oude blijven. Er zouden géén nieuwe spelregels worden geïntroduceerd, waarover vervolgens weer eindeloos moest worden gediscussieerd: *'[...] dat de beschryvingen soo just niet syn gedaen met een formeel adres van artuculen of pointen, waerover de deliberatien moe-*

ten vallen'.²⁶ Op grond van deze uitspraken is de conclusie gerechtvaardigd dat de in deze bijdrage gepresenteerde inzichten niet alleen van toepassing zijn op de periode ná 1663. Ze gelden ook voor de periode daarvoor.

Waar echter wel forse veranderingen optraden, was in de Spaanse partage. Daar trokken de riddermatigen, de 'heren van' dus, alle macht naar zich toe. Om tot de Ridderschap te worden toegelaten moest men in de Spaanse partage sinds 1680 van oude adel zijn en in het bezit zijn van een heerlijkheid met de hoge, middel en lage justitie.²⁷ Concreet betekende dat, dat er voor de jonkers in de Ridderschap geen plaats meer was. En omdat er in de Spaanse partage geen banken meer waren – de vier hoofdbancken waren immers verwezen naar de Staatse partage – hadden de hoge heren het hier helemaal alleen voor het zeggen.

Conclusie

Samenvattend kan voor toelating tot de Ridderschap worden gesteld dat het eerste criterium, het bezit van een riddermatig huis, oorspronkelijk het belangrijkste was. Dit woog zelfs zo zwaar dat gerust kan worden gesteld dat een edelman, hoe onberispelijk zijn adellijke kwartieren ook mochten zijn, zonder riddermatig huis niet tot de ridderschap werd toegelaten.

Het tweede criterium, de adellijke geboorte, woog minder zwaar. Een man van aanzien, uitgerust met een riddermatig huis, maar zonder adellijke voorouders, maakte ondanks dat tekort toch kans op admisie in de ridderschap. In de meeste gevallen moest echter aan beide criteria worden voldaan. Waar uitzonderingen werden gemaakt, was het de Staten-Generaal die daarover de uiteindelijke beslissing nam.

* Dr. Frans Gerards is psycholoog, amateur-historicus en lid van de redactie van het *'Het Land van Herle'*.

1. *Groot Placaetboek vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Doorluchtige, Hoogh Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Edel Groot-Mogende Heeren Staten van Holland en West-Vrieland mitsgaders vande Edel Mogende Heeren Staten van Zeelandt* [s-Gravenhage 1658-1797], 10 delen, dl.II, 3091-3097.
2. F.M. GERARDS, 'W.H. van Panhuys [1734-1808]. De toelating tot de Ridderschap van Staats-Valkenburg', in: *Historische en heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, Jaarboek 2001 [Valkenburg aan de Geul 2001], 175.
3. F.M. GERARDS, *W.H. van Panhuys*, 175.
4. A.J.A. FLAMENT, 'Korte inhoud van de resolutien der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, gezonden aan de Commissarissen-Inspecteurs van Brabantsche zijde te Maastricht [1661-1692]', in: *PSHAL*, 51[1915], 173-316, met name 1663 september 6, p. 182, 1686 oktober 4, p. 270 en 1686 november 8, p. 271; C.J. LUZAC, *De Landen van Overmase, inzonderheid sedert 1662* [Leiden 1888], 99-100.
5. A.J.A. FLAMENT, *Korte inhoud*, 271.
6. RHCL Maastricht, LvO, inv.nr.: 3637; zie voor genealogische gegevens: H.M. Schleicher, *Ernst von Oidtmann und seine genealogisch-heraldische Sammlung in der Universitäts-Bibliothek zu Köln* [Köln 1995], Band 8, 489.
7. F.M. GERARDS, *W.H. van Panhuys*, 197.
8. RHCL Maastricht, LvO, inv.nr.: 3608. Het door de Ridderschap verstrekte certificaat was ondertekend door A.L. Pelerin, W.D. Vignon, M. de Hoen de Cartils en Guil. Comte de Geloes.
9. RHCL Maastricht, LvO, inv.nr.: 3637.
10. RHCL Maastricht, LvO, inv.nr.: 3637; Rijckheyt Heerlen, Archief Adellijk Leengoed Haeren te Voerendaal, Rekest van Louis Baron de Haudion.
11. Zie over Willem Hendrik van Panhuys : F.M. GERARDS, *W.H. van Panhuys*, 188.
12. F.M. GERARDS, *W.H. van Panhuys*, 190-196.
13. RHCL Maastricht, LvO, inv.nr.: 8441.
14. NA s-Gravenhage, Archief Staten-Generaal, inv.nr.: 5852.
15. RHCL Maastricht, LvO, inv.nr.: 3608.
16. A. MERTENS, *Loons, Diets, Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het Land van Loon en het Prinsbisdom Luik [1477-1538]* [Maastricht 2000], 14-15.
17. G.H.A. VENNER, 'De ridderschap van het Overkwartier van Gelder 1590-1702', in: *PSHAL*, 134-135[1998-1999], 342-351; O. BRUNNER, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* [Darmstadt 1973], 239, 411-412.
18. VENNER, G.H.A., *De ridderschap van het Overkwartier van Gelder*, 351.
19. VENNER, G.H.A., *De ridderschap van het Overkwartier van Gelder*, 351; S. FRANKIEWITZ, Haus, 'Burg und Schloss im Spiegel niederrheinländischen Urkunden', in: W.M.H. HUPPERETZ e.a. [red.], *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* [Venlo 1996], 77-97.
20. L. VAN HOMMERICH, 'Vier Limburgse Statencolleges, 1598-1680. Een studie van Jacques Thielens', in: *Msg.* 86[1967], 85; L. VAN HOMMERICH, 'Standengroeperingen van Limburg - Overmaas in zijn Statencolleges, 14^e - 15^e eeuw', in: *Msg.* 90[1971], 102.
21. H.J.S.M. BROERS, 'De Valkenburgse ridderschap van 1619 tot 1626', in: *LvH*, 46[1996], 116-127.
22. NA s-Gravenhage, Raad van State, inv.nr.: 2168 I [Memorie rakende den teegenwoordigen toestand des Landts van Valckenborg Overmase].
23. R. VAN DRIE, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. OLDE MEIERINK e.a. [red.], *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* [Utrecht 1995], 41-51.
24. A. CORTEN, 'Over kastelen gesproken', in: *LvH*, 35[1985], 63-66.
25. J.A.K. HAAS, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* [Assen 1978], 173.
26. De in deze paragraaf geciteerde uitspraken komen uit : J. DARIS, 'Notes historiques sur les anciens pays d'Outre-Meuse', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XII [1875], 401-406.
27. J.M. WOUTERS, *Placcaeten, ordonnantien, Edicten, Reglementen, tractaten ende Privilegien in dese Nederlanden* [Brussel 1738], Het sesde deel, 277.

Tussen kopie en gevoel

Het historisme in de 19de en vroege 20ste eeuw in Parkstad Limburg¹

DOOR HOLGER A. DUX*

Aansluitend op het thema van de landelijke Open Monumentendagen 2010 en de monumentenmaand in Aachen en Kerkrade 'De smaak van de 19de eeuw' heeft Holger Dux zich verdiept in de 19de eeuwse architectuur in Parkstad Limburg.² Dit heeft geresulteerd in een omvangrijk artikel dat in twee delen in het Land van Herle wordt gepubliceerd. In deze aflevering komt de religieuze architectuur aan bod en de volgende keer grafmonumenten en profane bouwkunst.

Architectuur van de 19de eeuw

“**I**m welchem Style sollen wir bauen?” vroeg bouwmeester en architectuurtheoreticus Heinrich Hübsch [1795-1863] in een in 1828 in Karlsruhe verschenen verhandeling en hij beschreef met zijn thesen en voorstellingen een contemporaine op het

classicisme gebaseerde bouwkunst die op de menselijke maat gebaseerd was. Wat Hübsch en zijn tijdgenoten hieronder verstonden, is sinds de late jaren 1950 door talrijke architecten, historici en sociologen geprobeerd uit te werken.

De middeleeuwse stijlen, romaans en gotiek, werden vooral voor de kerkbouw toe-

Kerkrade, Markt. Raadhuis, deel van de façade.

gepast, terwijl aan de tempelontwerpen van de Grieken en Romeinen ontleende bouwvormen vooral voor cultuurgebouwen als musea en theaters werden gebruikt. Elementen uit de renaissance en de barok, een periode waarin de handel en koopmanswezen een bloeitijd kenden en blijk gaven van een zekere rijkdom, gebruikte men voor burgerlijke gebouwen als raadhuisen, villa's en woonhuizen.

Voor iedere bouwopdracht was een eigen oplossing. Veel architecten, die het vak op de bouwplaatsen en dus in de praktijk leerden, gebruikten bij de uitwerking van de ontwerpen zogenaamde patroonboeken met een schat aan gerealiseerde voorbeelden. Dit kon een op een alleen worden overgenomen bij typologieën die in het verleden ook al voorkwamen. Voor nieuwe bouwtypen die pas sinds de 19de eeuw bestaan [stations, fabrieken, winkelpassages, warenhuizen] moest een nieuwe vormtaal ontwikkeld worden. Zonder de mogelijkheid terug te grijpen op wat al bestond, werden nieuwe ontwerpen ontwikkeld, oude gemodificeerd en verschillende stijlelementen opnieuw gecombineerd.

De 19de eeuw en de werken van de handwerkers en kunstenaars als architecten, timmerlui, stukadoors, kunstsmeden en schilders werd lange tijd als minderwaardig beoordeeld. Alles wat niet meer volgens de laatste mode was of niet meer werd gebruikt, heeft men afgebroken of verwijderd, zoals de mijngebouwen wel aantonen.

“Het zijn kopieën, duizenden keren herhaald en in iedere andere stad te zien. De vele heiligenbeelden en bloemenvazen zijn massaproducten, die in fabrieken snel en zonder veel artistieke vaardigheden aan de lopende band vervaardigd werden”, luidt een wijd verbreid oordeel.

Men kopieerde zuilen, consoles, deurprofielen, ornamenten en kroonlijsten. Wat de voorouders hadden bezeten was plotseling ouderwets en verdween in de kelder of werd weggegooid. Van wat ooit alledaags was, bleven nog enkele stukken bewaard, die van de

ene dag op de andere daardoor hun waarde kregen. De nostalgiewaarde trekt liefhebbers aan die zoeken naar ‘de goede oude tijd’.

En hier sluit zich de cirkel: Vanuit het romantische gevoel willen mensen een overladen stucfaçade weer herstellen en zetten zij het koffiekopje van oma weer op tafel. Met de romantiek omschrijft men de vroegste fase van de 19de eeuw. Het Weens Congres markeert het eind van het Franse bewind in Europa en nieuwe grenzen werden vastgesteld voor de staten. De toen levende mensen waren chauvinistisch. Ze verzamelden en overwogen alles wat met de vergankelijkheid te maken had en verlangden naar een betere wereld.

In het midden van de 19de eeuw begint de lange periode van het historisme. Deze periode werd vanaf 1895, toen de Art Nouveau haar intrede begon te doen, in twijfel getrokken. Toch raakte het historisme niet definitief uit de mode. Ook in de decennia daarna kwamen de verwijzingen naar deze traditionele stromingen nog veelvuldig voor. Ze werden soms ‘tweede neogotiek’, nabarok, neoclassicisme, of nog later, postmodernisme genoemd.

Het toenemende aantal bouwtekeningen geeft een beeld van de economische situatie. Een significante toename in de bouwproductie is in verband te brengen met de hoogtijdagen van de handel en de industrialisatie. Het is duidelijk dat deze fase in Parkstad Limburg verlaat begint. De ontwikkeling van de kolenindustrie en de verbinding van de steden middels spoorlijnen vonden plaats rond 1900 en zorgden toen pas voor een economische opleving. De grote winsten die werden gemaakt, konden onder andere worden geïnvesteerd in bouwprojecten.

Economische opleving

Met de uitbouw van de spoorlijn van Maastricht naar Aachen en de bemoeienissen van H.L.C.H. Sarolea met de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath in 1896 kon-

den nieuwe afzetgebieden worden ontsloten. De vraag naar steenkool voor energieopwekking en als middel om te verwarmen, was wegens de voortschrijdende industrialisatie, met de bouw van de stoommachine flink toegenomen.

Aanvankelijk leefden de mensen in de onmiddellijke nabijheid van traditionele marktplaatsen, aan de onverharde straten stonden slechts enkele woningen, stallen en schuren. Deze verspreide nederzettingen zijn typerend voor een op landbouw aangewezen regio. De dorpsgezichten veranderden in de late 19de eeuw compleet. De groeiende industrie had een ongekende aantrekkingskracht op arbeiders. Die kwamen niet alleen uit de directe omgeving maar ook van heinde en verre. Deze mensen hadden woningen, scholen, kerken en winkels nodig. De daaruit voorkomende bouwexplosie karakteriseert de verandering van een landschappelijke gebied naar een industriële regio. Dorpen groeiden uit tot steden en nieuwe bouwvormen kwamen tot stand. In Kerkrade bijvoorbeeld telde men in 1804 nog 3.208 inwoners. Hun aantal groeide naar 8.000 in 1883 en bereikte in 1925 een hoogtepunt met 30.517 inwoners.³

De verbreiding van het historisme vond eerst plaats daar waar al belangwekkende historische gebouwen stonden. Dankzij de economische situatie kon opdracht worden gegeven voor behoud, om het ontbrekende aan te vullen en uit te breiden in stijl. Het officiële begin van de voltooiing van de Dom van Keulen op 4 september 1842 had grote invloed op de architectuur in het Rijnland. In Maastricht en Roermond werkte Petrus Josephus Hubertus Cuypers aan de eeuwenoude kerken.⁴ Hij had in zijn geboortestad Roermond niet alleen een architectenbureau maar opende rond 1850 samen met textielfabrikant François Stoltzenberg [1805-1875] ook een 'Atelier voor Christelijke Kunst'. Hier werden voor de nieuwe en gerestaureerde historische kerken benodigdheden voor de inventarissen zoals altaren, preekstoelen,

Kerkrade, Poststraat. Postmodern woonhuis met geveltop en gestileerde zuilen.

beelden, vensters, kelken, paramenten en misboeken vervaardigd. Voor de grote restauratieprojecten waren goed opgeleide werknemers nodig. Net als in de middeleeuwen werden er bouwloodsen opgericht, waar steenhouwers, metselaars, beeldhouwers en schilders werden opgeleid. De meesten vestigden zich later zelfstandig, vaak ergens in de omgeving. Ze werkten zoals ze dat geleerd hadden. Hun kerken, grafmonumenten, en ambachtelijke stukken zijn exact in de romaanse of gotische stijl uitgevoerd.

Kerkgebouwen

Voor het eerst sinds het begin van de reformatie is het de rooms-katholieke Nederlanders toegestaan hun geloof te praktiseren. Het is logisch dat men bij de bloeitijd van de kerk in de hoge en late middeleeuwen wilde aanhaken. Bouwstijlen uit die periode en daarvoor, het romaans en de gotiek, werden bijzonder geschikt geacht voor de kerkbouw. De meeste kerken die tot stand kwamen in de tweede helft van de 19de eeuw werden in neoromaanse of neogotische stijl gebouwd.

De steengroeven in de omgeving konden alleen mergel [Valkenburg, Maastricht] of kalksteen [Kunrade] leveren van beperkte omvang. Door de arbeidsintensieve productie en het transport zijn deze stenen erg duur. Bijna altijd werd daarom gebruik gemaakt van baksteen als bouw materiaal. Omdat er meestal in de onmiddellijke nabijheid kleigrond aanwezig was, konden de stenen ter plaatse gevormd en gebakken worden. De sobere en van weinig ornament voorziene, donkerrode façades bepalen tot op vandaag in grote mate de stadsbeelden en het landschap.

In Parkstad Limburg ontstonden in de periode 1830-1920 de onder verantwoording van Waterstaat gerealiseerde kerkbouwprojecten in de laat classicistische stijl. Daarop volgde een grote groep van neoromaanse voorbeelden. De gebruikte vormtaal gaat terug op de oudere kerken die in die periode ook gerestaureerd of uitgebreid werden. Neogotische bouwvormen komen bij de parochiekerken in de regio zelden voor. Opvallend is wel dat deze stijl wel veelvuldig

werd toegepast voor de kloostergebouwen die als gevolg van de Kulturkampf in het grensgebied ontstonden.

Laat Classicisme

De serie kerkgebouwen van het historisme begint met voorbeelden die, hoewel de opdracht door parochies werd gegeven, door overheden ontworpen en gerealiseerd werden. De burgerlijke gemeenten, de provincie of de Nederlandse staat stelden niet alleen de financiering zeker, maar droegen het ontwerp en het bouwtoezicht over op bouwmeesters als Lambert Jaminé, Dominic Ritzen of Jean Theodor Weustenrath, die voor Waterstaat werkzaam waren. Hun gebouwen zijn sober gehouden en hebben een stilistische verwantschap met het classicisme. Ze herinneren aan kerken die in de regio rond Aachen naar ontwerp van Johann Peter Cremer tot stand waren gekomen.⁵ Als openbare gebouwen moesten de ontwerpen daar door de 'Oberbaudeputation' in Berlijn worden goedgekeurd.

Kerkrade, St. Lambertus. Zijaanzicht.

Kerkrade, St. Lambertus. Blick in het interieur. foto: S. van Daal

Karl-Friedrich Schinkel [1781-1841] had als voorzitter van deze commissie invloed op de ontwerpen, waardoor men kan spreken van de Pruisische rondbogenstijl. Deze kerken zijn langgerekte, een- of meerbeukige gebouwen waarvan het interieur met een tongewelf wordt overdekt. Bij de grote rondboogvensters ontbreken traceringen en maaswerk. Vlakke frontons, zuilen en vensteromlijstingen zijn ontleend aan het classicisme.

In Parkstad Limburg bevonden zich drie kerkgebouwen met dezelfde stijlkenmerken. In 1840 bouwde Dominic Ritzen in Brunsum een kerk toegewijd aan de heilige Gregorius de Grote. Het kerkgebouw werd omgebouwd tot gemeenschapszaal toen in 1917-1920 een nieuwe kerk naar ontwerp van Jozef Tonnaer tot stand was gekomen.⁶

In Kerkrade speelde de kerkfabriek onder voorzitterschap van pastoor Egidius Joseph Quodbach al langer met de gedachte het

oude, bouwvallige en kleine kerkgebouw op de toren na af te breken. 'Waterstaatsarchitect' Lambert Jaminé [1800-1871] maakte in 1838 plannen die vier jaar later werden uitgevoerd. Na twee jaar kon de St.-Lambertuskerk worden ingewijd. Ondanks de latere uitbreiding kan men de eerste bouwfase nog duidelijk herkennen.⁷ Jaminé ontwierp een driebeukige kerk met grote rondboogvensters in de wanden van de zijbeuken. De buitenmuren zijn uitgevoerd in onbewerkte baksteen. De vensters worden met rondbogen beëindigd en omlijst door verspringende bakstenen. De ramen bevinden zich boven een om het gehele kerkgebouw lopende band van natuursteen. In het interieur wordt het schip door een tongewelf overdekt. Machtige zuilen met geprononceerde kapitelen dragen de rondboogarcaden die de overgang vormen naar de zijbeuken. Hun kapitelen staan door middel van gordelbogen in verbinding

met de kapitelen op de pilasters in de zijbeuken. Een kroonlijst in het middenschip verbindt schip en koor aan elkaar.

Om de weg naar de zondagsmis te verkorten en de zielzorg te verbeteren voor de bewoners van Spekholzerheide en het omliggende gebied, bouwde men in 1850, kort na de voltooiing van de St.-Lambertuskerk in Kerkrade, de St.-Martinuskerk. Jean Theodor Weustenrath leidde de bouwactiviteiten. Het oorspronkelijke exterieur is door latere uitbreidingen en aanpassingen in neoromaanse stijl nauwelijks meer te herkennen.

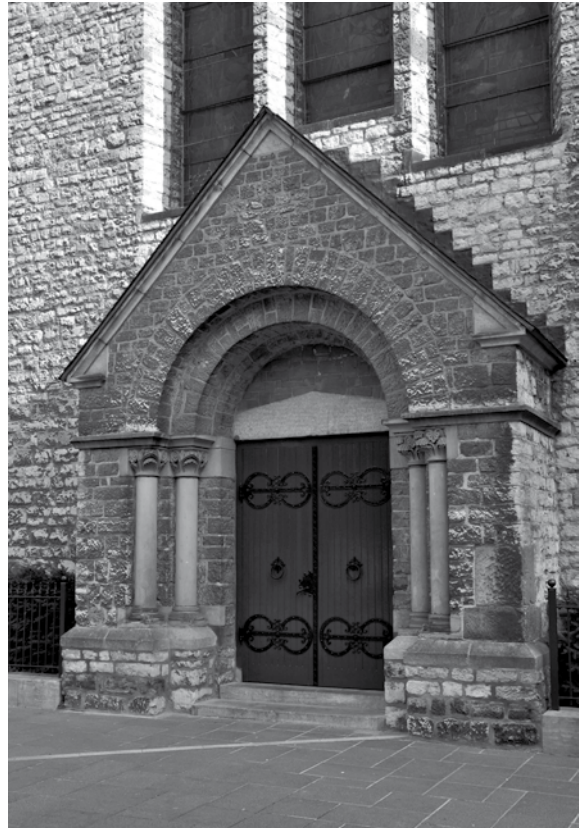
Neoromaans

De sprong van de aan de late fase van het classicisme toe te schrijven rondbogenstijl naar het neoromaans is verwaarloosbaar klein. Waarschijnlijk hangt de voorliefde voor romaanse bouwvormen samen met het feit dat de nog uit de middeleeuwen stammende kerken en kapellen in en om Parkstad nog op verschillende plaatsen te vinden zijn.

Een van de oudste parochiekerken is de rond 1065 al genoemde St.-Pancratiuskerk in het centrum van Heerlen. Zij werd in de eerste helft van de twaalfde eeuw gebouwd in romaanse stijl.

De toren met muurwerk in onregelmatige breuksteen en het muurwerk van het schip zijn nog als oudbouw te herkennen. De lagere zijbeuken met lessenaardaken begeleiden het middenschip aan beide zijden. In verhouding tot het zware muurwerk zijn de rondboogvensters relatief klein. De wanden van het middenschip worden geleed door lisenen en rondboogfriezen. Bij een eerste uitbreiding tegen het midden van de negentiende eeuw kwam een koor tot stand, dat rond 1880 werd gewijzigd in neogotische vormen.⁸ Een lang bestaan was dit bouwdeel na deze aanpassing echter niet beschoren. Om meer plaats te creëren werd de kerk kort na 1900 vergroot. Hiertoe werd het oude koor afgebroken en naar plannen van Jos Cuypers met een machtig transept

en een half rond gesloten koor verlengd.⁹ Boven de viering verrees een gedrongen vierkante kruisingstoren met piramidedak. Boogfriezen markeren de overgang van het muurwerk naar de dakrand. Bij de vensters greep Cuypers terug op oudere voorbeelden. Hij groepeerde telkens drie vensters in de luchtbeuk, waarbij het middelste steeds het hoogst is. In de vieringtoren is boven de daknok van schip, koor en transept nog een kleine ruimte over voor een rond venster. De buitenmuren zijn in Kunrader steen met een ruw oppervlak gemetseld. De blokken zijn van verschillende hoogte maar werden in gelijkmatige rijen gemetseld. In tegenstelling tot het muurwerk aan de buitenzijde dat zeer massief en zwaar werkt, zijn de portalen

Heerlen, Kerkplein, St. Pancratius. Neoromaans portaal aan de noordelijke dwarsarm.

Heerlen, Kerkplein, St. Pancratius. Schip met uitbreiding met transept en vieringtoren.

kleinschaliger en verfijnder uitgewerkt. In de noordelijke transeptgevel is het portaal uitgebouwd dat een zadeldak kreeg. Boven de dubbele deuren van de portalen zijn onversierde timpanen aangebracht die worden begrenst door rondbogen. Deze bogen rusten op paarsgewijs opgestelde driekwartszuiltjes met loofkapitelen.

Uit de volgende voorbeelden blijkt dat er nog meer kerkgebouwen werden ontworpen op een vergelijkbare wijze. Met uitzondering van sierfriezen, vensterdorpels en lijsten werd grotendeels afgezien van het gebruik van kostbare kalksteen en werd donkerrode baksteen als bouw materiaal gebruikt. In combinatie met de zwarte leistenen op de daken, levert dit een levendig contrast op.

In 1875 begon de nieuwbouw van de Sint-Martinuskerk in Heerlen-Welten. Dit kerkgebouw is georiënteerd, dus met het koor op het oosten gericht, volgens de kerkelijke voorschriften. Het schip eindigt in het halfronde koor dat geflankeerd wordt door twee nevenapsiden die als sacristieën fungeren

en in het concept van het interieur geen rol van betekenis spelen. De drie apsiden worden gedekt door drie in meer of mindere mate steile kegeldaken. Lisenen en vierdelige rondboogfriezen omlijsten de grote rondboogvensters waardoor licht in het interieur valt. Toen de leningen voor deze bouw fase afgelost waren, werd in 1897 begonnen met de uitvoering van een klokkentoren. Tegenwoordig wordt het oude kerkgebouw wat verdrongen door de imposante uitbreiding dwars door het oude schip uit 1925 waarvoor Jozef Seelen tekende.¹⁰

De aanvankelijk neoclassicistische Sint-Martinuskerk in Kerkrade-Spekholzerheide kwam tot stand in 1850 en werd in het begin 20ste eeuw in neoromaanse stijl aangepast en uitgebreid met een nieuw priesterkoor, transept met galerijen en koortoren naar ontwerp van N. Ramakers. De toren aan de westzijde van het schip stamt nog uit 1850 en heeft een vierkante plattegrond. Het muurwerk is sober gehouden en bevat slechts een rondboogingang, kleine ramen en in de

klokverdieping galmopeningen die in 1909 in neoromaanse vorm werden gewijzigd met een deelzuiltje. Toen werden ook de drie-hoekige frontalen aan de toren toegevoegd en kreeg de torenhelm zijn huidige vorm. Een rondboogfries boven de galmopeningen vormt de enige decoratie aan de toren. De zijbeuken met dwars geplaatste kappen werden in 1933 toegevoegd en aan weerszijden van de toren doorgetrokken naar ontwerp van architect Mulckhuysen.

Bij nadere beschouwing van de kerken in Parkstad Limburg valt op dat de neoromaanse kerkgebouwen in drie periodes onderverdeeld kunnen worden. De tot nu toe beschreven gebouwen behoren tot de vroegste fase. De nieuwe nederzettingen

rond Heerlen en de uitbreidingen van de stad kregen bijna allemaal een kerk in hun centrum. Tussen 1909 en 1917 kwamen drie kerken met een neoromaanse vormtaal tot stand in Heerlerheide [ter vervanging van een kerkje van Jaminé], Molenberg en Heerlerbaan.

In Heerlerheide werd naar plannen van Jos Cuypers en Jan Stuyt de Sint-Corneliuskerk gebouwd.¹¹ Daarna volgde in 1916 de kerk van de Verschijning van de Onbevleete Maagd Maria van architect Caspar Franssen aan de rand van de mijnkolonie Molenberg¹² en vervolgens de in de jaren 1940 wegens mijnschade al van haar toren beroofde en later verder afgebroken Sint-Josephkerk van de Heerlerbaan. Met de bouw van deze laatste kerk werd in 1917 begonnen naar ontwerp van Jozef Seelen. In 1923 was ook de toren klaar.

In alle drie de gevallen gaat het om een basilicale opzet. Het middenschip wordt geflankeerd door twee lagere zijschepen. Door het dwarsschip, dat meestal dezelfde nokhoogte heeft als het middenschip, krijgen de kerkgebouwen een kruisvormige plattegrond. De kerktorens zijn in vergelijking met voorbeelden uit het gotische tijdperk, soberder en minder versierd. De torens dragen lage tentdaken, of in het geval van de Sint-Josephkerk een bekroning met frontalen.

De plaats van de toren ten opzichte van het gebouw is variabel. In het geval van een toren staat deze vaak midden voor de façade of terzijde hiervan. Het dubbeltoerenfront van de Sint-Corneliuskerk werkt rijker en representatiever. Bij de kerk op de Molenberg plaatste de architect beide torens aan weerszijden van het priesterkoor wat voor een levendiger beeld aan deze zijde gaf. De voorgevel van deze kerk toont het basilicale schema van het gebouw en werkt bijzonder monumentaal in combinatie met de trappen voor de kerk. Om goed verlichte kerkinterieurs te verkrijgen werd het aantal vensters vermeerderd. Bij de Sint-Corneliuskerk zijn in de lichtbeuk

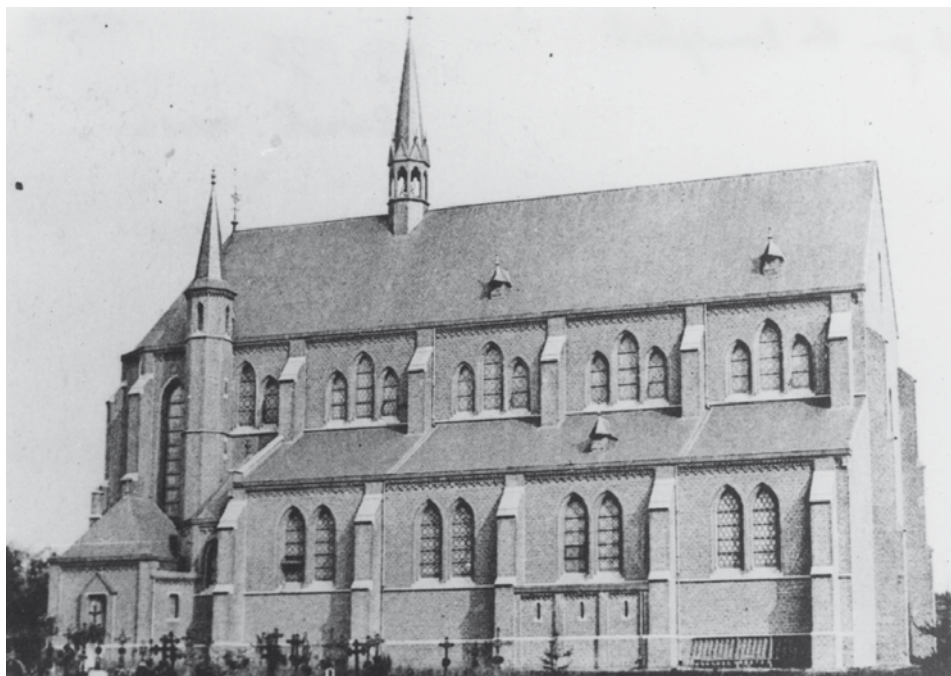
Kerkrade-Spekholzerheide, Kerkstraat.
St. Martinus, toren.

Heerlen-Welten, Welvertuinlaan. St. Martinus, oorspronkelijke priesterkoor. foto: Roelof Braad

Heerlen, Heerlerheide, St. Cornelius. foto: Collectie Rijkheyt, Heerlen

Heerlen-Hoensbroek, St. Jansstraat. St. Johannes de Evangelist. foto: Collectie Rijkheyt, Heerlen

per travee telkens drie slanke rondboogvensters geplaatst. Ze worden ter hoogte van de rondboog, onder de dakgoten, met elkaar verbonden door een band van zwart en witte tegeltjes die de kerk een horizontaal karakter geven.

Neogotiek

Het valt op dat in tegenstelling tot de neoromaanse parochiekerken in Parkstad Limburg het aantal neogotische beduidend minder is. Slechts bij een kerk, namelijk de St. Johannes-de-Evangelistkerk in Hoensbroek gebruikte architect Caspar Franssen spitsbogen en steunberen.

Van het kerkgebouw werd in 1905-1906 slechts de eerste bouwfase voltooid. De provisorische afsluitingswand vormt de sindsdien het voorfront van de kerk. In plaats van een toren verrees een dakruiten op het steile zadeldak. Het schip wordt door steunberen in traveeën verdeeld. Paarsgewijs geplaatste

spitsboogvensters zonder traceringen in de zijbeuken en drielichtsvansters in de lichtbeuk laten licht in de kerkruimte vallen. Duidelijk is de verticale tendens van de kerkbouw zichtbaar. Het koor wordt polygonaal gesloten. Met de zeer hoge, slanke koorvensters werd de betekenis van het bouwdeel als plaats van het hoofdaltaar aangetoond. Achter de zijapsiden bevinden zich kleine, lage aanbouwen die fungeren als sacristieën.

De betekenis van de katholieke kerk in de samenleving blijkt niet alleen uit de vele nieuwgebouwde kerken in de tijd van het historisme. De meesten werden ontworpen en gebouwd in de tijd waarin veel religieuze ordes zich vestigden. Niet vergeten mag worden dat in de tijd van de Kulturkampf van 1871 tot 1878 verschillende kloosterordes Duitsland ontvluchten¹³ en in de nabijheid van de grens nieuwe kloosters stichtten en in de loop van de tijd nieuwbouw lieten uitvoeren.¹⁴ Tot deze groep behoren het Loretoklooster in Simpelveld, het voormalige kloos-

Simpelveld, Kloosterstraat, Huize Loreto, Ingangszijde van de kapel.

Simpelveld, Kloosterstraat, Huize Loreto, Straataanzicht.

Kerkrade-Bleijerheide, Pannesheider Straat, voormalig Klooster Maria ter Engelen.

foto: Collectie Gemeentearchief Kerkrade

ter van de Arme Broeders van de H. Franciscus aan de Pannesheiderstraat en het onder-tussen afgebroken Antoniusklooster aan de Bleijerheidestraat in Kerkrade.

In Simpelveld hebben de Zusters van het Arme Kindje Jezus¹⁵ in 1875 grond verworven voor de bouw van een klooster.¹⁶ Deze nieuwbouw werd door de Akense bouwmeester Herman Joseph Hürth ontworpen en de eerste steen werd ingezegend op 2 oktober 1875 door bisschop Johannes Theodor Laurent.¹⁷ Twee jaar later kon het gebouw door de zusters worden betrokken. Het op de straat gerichte, breed uitgebouwde complex wordt beheerst door de kloosterkapel in de middenas.

De driebeukige kapel steekt ver buiten de eigenlijke rooilijn van het complex. De kloostergebouwen van drie verdiepingen zijn streng symmetrisch opgezet en met 12 vensterassen uitgevoerd. Smalle risalieten, bekroond met trapgevels, verdelen de lange façade. In de dakvlakken zijn kleine dakka-

pellens aangebracht. De kapel lijkt van buiten uit twee verdiepingen te bestaan door de binnen aangebrachte galerijen. Twee keer versnijdende steunberen worden door de lichtbogen boven de zijbeuksdaken verbonden met het middenschip en geven het bouwvolume een rijzig karakter.

De ingangsfacade van de kapel verraad de driedeling van het interieur. De lage zijbeukspartijen met korte galerijen in maaswerk afgesloten. Van de steunberen met dwars geplaatste zadeldakjes lopen lichtbogen in de vorm van een kwart van een cirkel naar de hoofdbeuk. Bijna het gehele front wordt in beslag genomen door het grote venster met maaswerk, samengesteld uit drie- en vierpassen in het couronnement. De gevelvlakken van de topgevels worden geleed door spitsboognissen van verschillende grootte en enkele zijn gedeeltelijk voorzien van vensters. Naar de patroonboeken werd de gevel voorzien van pinakels met kruisbloemen. De met hogels versierde schuine

Kerkrade-Bleijerheide, Pannesheider Straat, voormalig Klooster Maria ter Engelen, Interieur van de kapel.
foto: Collectie Gemeentearchief Kerkrade

zijden van de topgevel lopen uit in een hoog kruis. Na de voltooiing werd het interieur rijk beschilderd met figuratieve muurschilderingen en decoraties. Bij de latere restauraties werd ruimte witgekalkt, zodat architectonische elementen als galerijen, kolonnetten en gewelfribben duidelijker herkenbaar zijn.

Terwijl de in 1913 in Kerkrade opgetrokken kapel van het Franciscanenklooster Sint Antonius alleen nog aan de hand van ontwerptekeningen en historische afbeeldingen beschreven kan worden,¹⁸ bleef het klooster aan de Pannesheidersstraat in Kerkrade-Bleijerheide behouden, zij het niet meer als klooster. De Orde van de Arme Broeders van de H. Franciscus, in de volksmond Johannes-Höver-broeders genoemd, verwierf in het midden van de jaren 1870 op Nederlands grondgebied.¹⁹ Aanvankelijk betrokken de

monniken een bestaand herenhuis, dat zij voor hun doeleinden met een eenvoudige aanbouw vergrootten. Na 1888 begon men met de realisatie van het huidige gebouw. Parallel aan de straat werd een eenbeukige, neogotische kerk met opgetrokken, met haaks daarop een kloostervleugel. De ontwerpen werden vervaardigd door broeder Massaeus Klein van deze kloosterorde. Ook bij dit klooster domineren de donkerrode bakstenen muren. De vensters in de bovenste van drie verdiepingen eindigen in spitsbogen. Het enige ornament bestaat uit sluitstenen in natuursteen. De ingangen worden geaccentueerd door de over de drie verdiepingen lopende nissen en steile trapgevels, als verticale accenten binnen een langgerekte gevel.

Daarnaast zijn de vensterassen door met zink beklede spitsjes kroonde dakkapellen tot boven de dakgoot verlengd. Met een soortgelijke wandindeling is ook de gevel aan de straatzijde geled, uitlopend in drie spitsbogen. Een soortgelijke behandeling kreeg het muurwerk van de kapel, waar deze de ondergrond vormde en waarop steunberen werden toegevoegd. Door recente restauraties werden de wandpijlers door een lichte kleur van de voegen extra benadrukt. De voor de neogotiek kenmerkende verticale tendens werd bij de kapel door de slanke spitsboogvensters nog versterkt. Het koor is vijfzijdig gesloten. Historische opnames van het interieur laten kruisribgewelven zien waarvan de ribben op kolonnetten rustten. De gordelbogen liepen middels pilasters door tot op vloerniveau. De aanzetten van de gewelven zijn vrij laag waardoor met name het gewelf een belangrijke rol in het totaalbeeld van het interieur speelt.

Naast de uit Duitsland afkomstige kloosterorden werd in Heerlen de congregatie van de Kleine Zusters van de H. Joseph gesticht door de aldaar werkzame geestelijke Petrus Joseph Savelberg. De zusters namen de zorg op zich voor de zieken in het Heerlense ziekenhuis. Onmiddellijk naast het woonhuis

Heerlen, Gasthuisstraat 2a, Kapel van het Klooster van de Kleine Zusters van de H. Joseph.

Heerlen, Gasthuisstraat 2a, Kapel van het Klooster van de Kleine Zusters van de H. Joseph.

Heerlen, Gasthuisstraat 45, Huize de Berg.

van de ordestichter aan Gasthuisstraat 2a bouwde men in 1878 een van de eerste neogotische kerkgebouwen in de omgeving.²⁰ Het eenbeukige zaalkerkje staat parallel aan de straat en heeft aan de oost- en westzijde boven de daknok uitstekende topgevels. De driezijdige koorsluiting is niet aan de buitenzijde waarneembaar. Midden op het dak staat een spitse dakruiter. De slanke spitsboogvensters met maaswerk worden door de zich een maal verjongende steunberen geflankeerd. De steunberen zijn niet slechts een geleding van de gevel maar vangen als versterking van het muurwerk de druk van de gewelven op. Zij beginnen abrupt net boven de toppen van de spitsboogvensters. In het interieur bevinden zich ter hoogte van de steunberen bundelpijlers waar de gewelfribben in uitlopen.

Bijzondere aandacht wordt aan de vormgeving van het hoofdportaal geschonken. Boven de latei in de timpaan een bovenlicht met vierpas uitgespaard. De rijk vormgegeven spitsbogen erboven zijn opgemetseld

met profielbakstenen en worden gedragen door twee driekwartzuilen aan beide zijden van de dubbele deuren. Schachtringen verdelen deze zuiltjes in twee delen. Gebeeldhouwde kapitelen dragen met florale motieven versierde kroonlijsten die aan beide zijden tot ver in het muurwerk uitsteken. Het portaal wordt bekroond met een met hogels gedecoreerde wimberg bekroond. Niet zoals gebruikelijk wordt de wimberg met een kruisbloem bekroond, maar met een console die versierd is met loofwerk. Daarop staat in een nis van lichtrode profielbakstenen, een Madonna met Kind. Een rijkversierd baldakijn met hogels en een kruisbloem sluit het geheel aan de bovenzijde af.

Als tweede bouwproject van de orde ontstond na 1897 in het verlengde van de Gasthuisstraat, aan de stadsrand een sanatorium met Kneippkurintituut voor vrouwen. Huize De Berg is tegenwoordig nog altijd in handen van de congregatie. Ontwerper van de eerste bouwphase was de Rotterdamse architect A. van Beers. Hij ontwierp een langge-

Heerlen, Gasthuisstraat 45, Huize de Berg, Kapel.

rekte vleugel met vijf traveeën De veranda is aan beide zijden ingesloten door risalieten met trapgevels. Het sanatorium verwierf spoedig een goede reputatie en moest daarom al in 1916 worden uitgebreid met haaks op het bestaande volume opgetrokken vleugels. H. Heijnen, een bouwkundige van de congregatie, maakte de plannen voor deze uitbreiding. Drie jaar later werd aan de rechter zijde van het complex de kapel toegevoegd naar ontwerp van Jozef Seelen. Op het eerste gezicht blijkt het ook hier om een rechthoekige zaalkerk te gaan. De verdeling in traveeën is af te lezen aan de gewelven en met kolonnetten en steunberen gelede wanden. Heel anders is de vormgeving van het koor. De veelhoekige sluiting en het daaruit volgende gewelf, zijn wezenlijk lager dan het

schip. Daardoor ontstaat er een duidelijke scheidingswand die doorbroken wordt door de triomfboog en die aan weerszijden daarvan plaats biedt aan de zijaltaren.

De hoofdingang bevindt zich in het westen. Onder een brede spitsboognis ligt het portaal in een voorbouw met zadeldak. Boven de latei is bovenlicht uitgespaard met maaswerk met drie cirkels met drie- en vijfpassen. Drie kralen in natuursteen met schachtringen beginnen boven de eenvoudige kapitelen die op schuin achter elkaar geplaatste zuiltjes rusten. Het driehoekige dak wordt met een kruisbloem bekroond. De topgevel doorbreekt de waterlijst die de erboven liggende gevel afscheidt van de benedenzone. Boven deze waterlijst is een groot spitsboogvenster uitgespaard. De werking van dit raam wordt door de aanwezigheid van voorzetbeglazing enigszins verstoord. Binnen het spitsboogvenster zijn in het maaswerk twee zones te onderschijnen. Onderin zijn een vijfтал spitsbogen te zien terwijl bovenin een tiendelige rozet is aangebracht. In de overblijvende hoeken zijn kleine rozetten aangebracht met daarin vierpassen. Een op deze wijze vormgegeven venster is niet typisch voor deze regio. Een soortgelijk venster was ook te vinden in de gevel van de in 1972 gesloopte kloosterkapel van de Christenserinnen aan de Aureliusstrasse in Aachen.

Voor de volledigheid dienen hier nog drie kloostercomplexen te worden genoemd: Het Elisabethstift aan de Hammolenstraat in Kerkrade, het in 1897 voor de paters van de Heilige Harten ten behoeve van het onderwijs van missionarissen gebouwde Damianum in Simpelveld²¹ en de na 1913-1914 begonnen eerste bouwphase van het Bernardinuscollege met de oude kapel aan de Akerstraat 95-97 in Heerlen.

* *Dr. Ing. Holger A. Dux is bouwhistoricus en medewerker van de Volkshochschule in Aken, stadsgids en actief in historische verenigingen en op het gebied van monumentenzorg. De foto's zijn van de auteur, tenzij anders vermeld.*

Literatuur

- VOLMAR DELHEY, 'Neogotiek in Heerlen', in: *LvH* 42[1991] 3, 60-74.
- VOLMAR DELHEY, *Stadswandeling. Architectuur Heerlen 1850-1940* [Heerlen 1992].
- VOLMAR DELHEIJ EN ANTOINE JACOBS, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914: neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten* [Sittard 2000].
- HOLGER A. DUX, *Herkunft und Anwendung der architektonischen Formen im Werk Werk von Jan Stuyt. Vitruvianum publicaties* Nr. 1 [Heerlen 1995].
- Heerlense monumenten in beeld* [Heerlen, z.j.].
- HABETS, M.J.R....[et al.], *Architectuur uit de 20e Eeuw in Limburg* [Maastricht 1985].
- J.C.G.M. JANSSEN, *Architectuur en stedenbouw in Limburg 1850-1940* [Zwolle 1994]
- MIKE KOCKELKOREN, *De geschiedenis van het Kerkraadse raadhuis* [Kerkrade 1997].
- PIET MERTENS [red], *Sint Pancratius in het hart van Heerlen / in the heart of Heerlen* [Nijmegen 2010].
- P.A.M. MERTENS, *Jongere Bouwkunst van 1850 tot 1940 in Limburg* [Zwolle/Maastricht 2001].
- RITA MÜLLEJANS, *Klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preußischen Kulturkampfes* [Aachen 1992].
- NIKOLAUS PEVSNER, JOHN FLEMING EN HUGH HONOUR, *Lexikon der Weltarchitektur* [Hamburg 1976]
- FRANK POHLE EN LOUIS AUGUSTUS, *Roda Pastoralis. 900 Jahre Seelsorge in Kerkrade, Afden und Herzogenrath – die Abtei Klösterrath und ihre Patronatspfarreien*. Veröffentlichungen des bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, Band 50 [Aachen 2004].
- COR VAN ELDIK, *ANWB Monumentenboek Nederland* [Den Haag 2003].
- JOOSJE VAN GEEST, *Architectuur en stedenbouw 1850-1940 : Heerlen* [Zwolle 2003].

Noten

1. Dit artikel is een vertaling en bewerking door Sander van Daal van Dux' artikel Zwischen Kopie und Gefühl.
2. In zijn dissertatie uit 1992 behandelde Dux de kerkenbouw uit de 19de eeuw in Keulen en de voormalige Rheinprovincz.
3. FRANK POHLE EN LOUIS AUGUSTUS, 196.
4. Petrus Josephus Hubertus Cuypers [1827-1921], bouwmeester en monumentenbeschermer. Werken: Roermond, restauratie O.L.Vrouwe Munsterkerk en toevoeging van de torens op het westwerk 1850-1890; Maastricht, restauratie van de Sint Servaaskerk 1870-1890 en de O.L. Vrouwekerk 1887-1917.
5. Johann Peter Cremer [1785-1863]. Architect bij de Pruisische regering in Aachen. Werken o.a.: Geilenkirchen, St. Maria Hemelvaart 1822-1825; Verviers, St. Remacle 1834-1838; Stolberg-Breinig, St. Barbara 1852-1855.
6. Dit kerkgebouw van Tonnaer werd als gevolg van mijnschade afgebroken en in 1961 vervangen door de huidige St.-Gregoriuskerk van Gottfried Böhm.
7. Vergroting van de kerk door Frits Peutz in de jaren 1956-1960.
8. PIET MERTENS [red], *Sint Pancratius*, 59-60.
9. Jos Cuypers [1861-1949], zoon van P.J.H. Cuypers. Studie in Delft. Werkte mee in het atelier van zijn vader. Van 1899 tot 1909 was hij compagnon van Jan Stuyt. Had een eigen bureau in Roermond en Amsterdam. Werkte vanaf 1919 samen met zijn zoon Pierre. Werken o.a.: Maastricht. O.L.Vrouw, restauratie i.s.m. P.J.H. Cuypers 1886-1917; Hulsberg, Sint-Clemenskerk [uitbreiding] 1908; Heerlen, woningen voor 'Ons Limburg' en 'Sint Mathias' 1908; Heerleheide, Sint-Corneliuskerk 1908; Heerlen, Plataanplein, Kolonie Passart 1919; Geleen, Sint-Augustinuskerk 1934 en Raadhuis 1922; Schimmert, Sint-Remigiuserk 1921; Kerkrade, Abdijkerk Rolduc, restauratie 1928-1937 en nieuwe aula 1933.
10. Jozef Seelen [1871-1951]. Architect uit Venlo, 1900-1913 eerste stadsbouwmeester van Heerlen. Werken o.a.: Heerlen, Kerk en klooster aan de Sittarderweg 1909; Heerlen, Sint-Josephkerk 1916; Heerlen-Welten, Sint-Martinuskerk uitbreiding 1925.
11. Jan Stuyt [1868-1934]. Werkte van 1891-1900 samen met Jos Cuypers op het bureau van P.J.H. Cuypers. Werkte vanaf 1912 voor 'Ons Limburg', maakte studiereizen naar Engeland en Duits-

land voor de Tuinsteden [hervorming in de stedenbouw, harmonie met de natuur]. Werken o.a.: Heerlen, Stedenbouwkundige aanleg van Molenberg, Templesplein, Burg. De Hesselleplein 1913; Heerlen, Ambachtsschool 1913; Koningsbosch, O.L.Vrouw Onbevlekt Ontvangen 1926, Heerlen, Villa Haex 1931.

12. Caspar Franssen [1860-1932]. Architect in Tegeleen en Roermond. Later ook geassocieerd met zijn zoon Jos. Werken o.a.: Susteren-Mariaveld, kerk Maria Onbevlekt Ontvangen 1917; Simpelveld, Sint-Remigiuskerk 1921; Gulpen, Sint-Petruskerk 1923-1924; Roermond, H. Hart van Jezus 1923; Heerlen-Molenberg, kerk van de Verschijning van de Onbevleete Maagd Maria 1926; Heerlen, Christus Koning 1927, Heythuysen, Sint-Nicolaaskerk 1927; Haanrade, H.Hart van Jezus 1931; Roermond, Sint-Jacobuskerk 1939.
13. In Duitsland verstaat men onder de Kulturkampf de scheiding van het Duitse keizerrijk onder Rijkskanselier Otto von Bismarck in de katholieke Kerk. In 1887 werd de Kulturkampf officieel beëindigd. Gedurende de Kulturkampf werden door de staat alle kloosterordes die zich niet bezig hielden met ziekenzorg verboden en de kloosters gesloten. Veel van de in Aachen gevestigde kloosters vestigden zich net over de grens in Nederland en in België.
14. Vanuit Aachen vertrokken de Franciscanen en de Arme Broeders van de H. Franciscus naar Kerkrade, de Jezuïeten naar Wijnandsrade, de Redemptoristen naar Vaals, de Karmelietessen naar Maastricht en de Zusters van het Arme Kind Jezus naar Simpelveld.
15. De orde, die zich richt op het onderwijs aan meisjes en verzorging van weeskinderen, is in 1844 in Aachen door Clara Fey [1815-1894] ge-

sticht. De zusters betrokken het eerste klooster aan de Jakobsstrasse en moesten in oktober 1877 de stad verlaten.

16. MÜLLEJANS, 155.
17. Hermann Joseph Hürth [1847-1935]. Architect. Leerling van Raschdorf, van 1872-1877 assistent aan de TH Aachen, vanaf 1875 zelfstandig architect in Aachen en architect van de armenzorg. Werken o.a.: Simpelveld, moederhuis Zuters van het Arme Kind Jezus; Aachen, Lindenplatz, klooster van de Arme Zusters van de H. Franciscus; Aachen, Kleinmarschierstrasse, Moederhuis van de Franciscanessen, Aachen, Lütticherstrasse Villa Giani 1879; Aachen, Alexianerklooster 1880; Aachen-Burtschied, St. Johann Baptist, doopkapel 1880; Aachen, Süsterfeld, Klooster van de Goede Herder 1886, Aachen, Lütticherstrasse, uitbreiding Hochgrundhaus 1890; Valkenburg, Jezuïetencollege 1893; Aachen, Aureliusstrasse, Klooster van de Christenserinnen 1897-1899; Aachen, Kapuzinergraben, Kalshaus 1901; Aachen, ontwerp voor een monument ter ere van Friedrich III op de Mariënburg 1901.
18. MÜLLEJANS, 139.
19. Het genootschap van de Broeders van de H. Franciscus werd in 1857 door leraar Johann Philipp Martin Höver in Aachen gesticht. Aangemoedigd door een andere kloosterstichter uit Aachen, Franziska Schervier, houdt de orde zich bezig met verzorging van gevangenen, nachtwaken bij zieken en onderwijs aan jongens. Het moederhuis was lange tijd gevestigd aan de voet van de Lousberg, in de Rüttersstrasse gevestigd.
20. DELHEIJ, 'Neogotiek in Heerlen.'
21. De Keulse architect Heinrich Renard bouwde in 1913 de kapel.

Over strafkampen voor ‘foute Nederlanders’ en het mijnkamp Julia te Eygelshoven [1947-1957]

DOOR MARCEL KRUTZEN *

‘Door de situatie van onvrijheid, de beperkte keuze van werkzaamheden, het ontbreken van een behoorlijke beloning mist de gedetineerde het besef, dat zijn arbeid zinvol is en vruchtdragend voor de gemeenschap. Hoe anders was dit bij de mijnarbeid [...]’, schrijft C.A. Arnoldus, gewezen hoofd-directeur van Rijkswerkinrichting ‘De Mijnstreek’.¹ Over Nederlandse interneringskampen voor ‘politieke delinquenten’ is betrekkelijk weinig bekend. Zo ook over de mijnkampen in Zuid-Limburg, bijvoorbeeld kamp Julia te Eygelshoven, ook wel kamp Nievelsteen genoemd.²

Duitse bezetting

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. Slecht uitgeruste Nederlandse militairen boden dapper weerstand. Op 15 mei capituleerde het Nederlandse leger. De Duitse bezetting was een feit. Voor vele Nederlanders brak een tijd van angst en lijden aan. Vanuit Londen hield koningin Wilhelmina regelmatig toespraken. Via Radio Oranje probeerde ze haar volk te bemoedigen. Tijdens het herdenken van het eerste bezettingsjaar sprak ze haar dank uit voor ieders aandeel in de strijd tegen landverraders. Voor deze verraders zou in bevrijd Nederland geen plaats meer zijn, liet ze duidelijk weten. Tot deze groep van ‘foute Nederlanders’ behoorden vooral aanhangers van de Nationaal Socialistische Beweging [NSB], maar ook mensen die lid waren geweest van de Germaanse SS, Sicherheitsdienst [SD] of een andere naziorganisatie.

Bevrijding en ‘zuivering’

Meteen na de bevrijding – in onze regio vanaf september 1944 – ontstond waar de

Duitsers waren verslagen een klopjacht op iedereen die met de vijand had geheuld of daarvan werd verdacht. ‘Foute Nederlanders’ werden door gewezen verzetsmensen en politie in hechtenis genomen en aan justitie overgedragen. Op 5 mei 1945 was het eindelijk zover dat heel Nederland was bevrijd. In Wageningen tekende de Duitse generaal Blaskowitz het capitulatieverdrag. Overal in het land heerste grote feestvreugde. Maar dat niet alleen. Wraakgevoelens namen hand over hand toe. Grote volkswoede ontstond. Met de oorlog moest genadeloos afgerekend worden. NSB’ers en andere landverraders moesten zo snel mogelijk berecht worden.

Op 6 mei ging de Bijzondere Rechtspleging van start. Deze rechtspleging had tot doel mensen te berechten die zich gedurende de oorlog schuldig hadden gemaakt aan overtreding van de wetgeving inzake hulpverlening aan de vijand.³ Wetsbesluiten en strafbepalingen waren reeds gedurende de oorlog voorbereid door leden van de Nederlandse regering in Londen. Zowel mensen die ‘zware misdrijven’, alsook mensen die ‘lichte vergrijpen’ hadden begaan, moesten berecht worden. Bijzondere gerechtshoven en volks-

Bij de bevrijding van Heerlen op 17 september door de Amerikanen werden 'foute Nederlanders' meteen in de kraag gegrepen en in de schuilkelder van het raadhuis tijdelijk in bewaring gesteld.

foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen

tribunalen werden ingesteld. Voor ernstige misdrijven werd de doodstraf ingevoerd.⁴

In eerste instantie was het Militair Gezag [MG] belast met de uitvoering van de bijzondere rechtspleging. Vanaf 1946 werd deze uitvoering overgenomen door het speciaal daartoe opgerichte Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging [DGBR], een orgaan van het ministerie van Justitie.⁵

De Binnenlandse Strijdkrachten [BS] arresteerden tal van – al dan niet vermeende – landverraders. Daarbij vonden allerlei misstanden plaats. Denk bijvoorbeeld aan het lot van 'moffenmeiden'; vaak geen nazi's of prostituees, maar vrouwen die toevallig een Duitse soldaat leuk vonden. Onderzoekers werden dikwijls niet verricht, processen-verbaal niet opgemaakt en dossiers niet gevormd. Chaos en willekeur heersten. In korte tijd werden tussen de 120.000 en 150.000 verdachte personen geïnterneerd in

veelal provisorische kampen. Tot deze kampen behoorden onder meer kazernes, forten, fabrieken en scholen. Al ras waren er over heel Nederland verspreid meer dan honderd strafkampen. Ook in deze kampen werden gearresteerden blootgesteld aan het wangedrag van sadistische bewakers. Gevangenen werden niet alleen geestelijk en lichamelijk mishandeld, maar ook uitgehongerd, seksueel misbruikt en zelfs vermoord: naar schatting kwamen circa 300 mensen door geweld om het leven en stierven meer dan duizend andere mensen door ondervoeding; een inktzwarte bladzijde uit onze vaderlandse geschiedenis.⁶

'De mishandelingen (hadden) een uniform patroon. Mensen werden naakt uitgekleden en geslagen of moesten rollen prikkeldraad om hun lichaam dragen, werden met blote voeten over prikkeldraad gejaagd, van trappen af geduwd, met ploertendoders of met stokken

op lichaam en hoofd geslagen. Opsluiten in donkere, vochtige cellen, vaak naakt en zonder bed of meubels, kwam herhaaldelijk voor. Gevangenen werden met het gezicht tegen de muur gestompt. Veelvuldig werd de geweer-kolf gebruikt om gedetineerden op te jagen, bericht Belinfante in zijn geschiedenis over de Bijzondere Rechtspleging.⁷

Op een gegeven moment werd duidelijk dat de in allerijl tot stand gekomen interneringskampen geenszins berekend waren op grote aantallen gevangenen. Ook ontstond de stellige indruk dat veel commandanten en bewakers totaal ongeschikt waren voor hun functie. Op de 'kamptoestanden' werd steeds vaker en meer kritiek geuit.⁸ Uiteindelijk voelde de regering zich verplicht om krachtdadig in te grijpen. Onderzoeken werden verricht, bijvoorbeeld door de rijksrecherche. Reglementering volgde. Het aantal te berechten gevallen werd sterk verminderd. 'Lichte gevallen', zoals bijvoorbeeld de vrouw die niet meer had gedaan dan aardappels schil-

len voor de Wehrmacht, werden buiten vervolging gesteld c.q. onmiddellijk vrijgelaten, mits ze zich voortaan als 'goede Nederlander' zouden gedragen. Het aantal kampen nam drastisch af. De behandeling van gevangenen verbeterde.

Ook in Limburg waren interneringskampen gevestigd, bijvoorbeeld in Maastricht, Weert en Steyl. In de Grote Looier in Maastricht, het grootste Limburgse kamp, zaten in november 1944 zeker 1400 mensen opgesloten. Dit terwijl de maximumcapaciteit was berekend op 700 personen. Ook in Maastricht vonden misstanden plaats.⁹ In de Oostelijke Mijnstreek bevonden zich eveneens kampen, onder meer in de mijnsteden Heerlen, Brunssum en Kerkrade, aldus een lijst van bewarings- en interneringskampen op de website van het Nationaal Archief. Dit artikel handelt verder over mijnkamp Julia, ook wel kamp Nievelsteen genoemd. Dit kamp was in Eigelshoven gevestigd, een mijnwerkersdorp grenzend aan Duitsland.

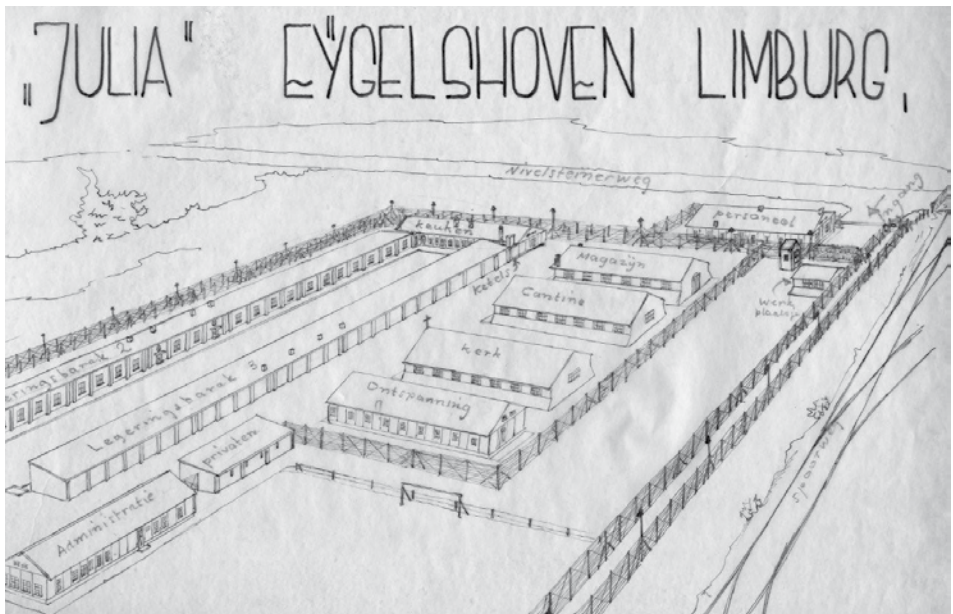
Door de Duitsers gevangengenomen Russen. bron: <http://blogimages.bloggen.be/tweedewereldoorlog>

Russenkampen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen de Limburgse steenkolenmijnen in handen van de Duitse bezetter. Herman Bruch werd 'Verwalter'. Mijnwerkers kregen een 'voorkeursbehandeling': zij waren belangrijk voor de Duitse oorlogsindustrie. Toen door toename van werkdruk en 'ziekteverzuim' de arbeidsprestaties van de mijnwerkers inzakten, wilde Bruch Russische krijgsgevangenen inschakelen om de kolenproductie te verhogen.¹⁰ Hiermee waren de mijn-directies het niet eens: de meeste Russische dwangarbeiders waren geen geschoolde, dus productieve mijnwerkers. Of dit bezwaar serieus was, mogen wij betwijfelen. Wellicht lagen andere motieven ten grondslag aan hun weerstand. Waarschijnlijk duldden de directies geen verdere toename van SS'ers in en rondom de mijnen. Dit om verzetslieden of onderduikers te beschermen. Het onderwerp 'Russische mijnwerkers' verdween van de agenda. Anderhalf jaar later echter werd dit thema opnieuw geagendeerd. Inmiddels

was de weerstand van de directies tegen vestiging van 'Russenkampen' in de mijnstreek afgenomen. Sterker nog, medewerkers van de Staatsmijnen hadden reeds bouwtekeningen en begrotingen van de beoogde kampen gemaakt. Er zouden twee 'Russenkampen' komen: een voor de mijn Oranje Nassau iv en een voor de mijn Julia. Het eerste kamp werd op de Heksenberg geprojecteerd, het tweede op het terrein van de mijn Julia in Eygelshoven, en wel aan de Nievelstenerweg, ter hoogte van de spoorwegovergang. Beide mijnen kampten met een groot personeelstekort, vooral de Julia. Met de aanleg van het kamp op de Heksenberg werd al ras begonnen. In juli 1944 was het klaar. Russische gevangenen ontbraken echter. Kamp Julia werd niet [meer] aanbesteed. Eind augustus waren geallieerde legers in Noord-Frankrijk beland.

Op 12 september zetten Amerikaanse soldaten de eerste voet op Limburgse bodem. Tegen 20 september was een groot deel van Zuid-Limburg bevrijd. Eind september volgde Eygelshoven.

Tekening van kamp Julia te Eygelshoven. bron: SHCL, EAN 950 Archief Laura & Vereeniging, inv.nr. 2166.

Voormalig strafkamp Nievelsteen. foto: Collectie Eygelshoven door de eeuwen heen

Tewerkstelling in de Limburgse mijnen

Na de oorlog vond de wederopbouw van Nederland plaats. Aan alles was gebrek. Eerst en vooral aan voedsel en energie. Voor duizenden geïnterneerden werd naar werkobjecten van grote omvang gezocht. Deze objecten werden snel gevonden. Om energie te verkrijgen was steenkool nodig. Om zo snel en zoveel mogelijk steenkool te delven waren tal van mijnwerkers noodzakelijk: de mijnen kampten met een groot tekort aan arbeiders als gevolg van een massale leegloop, vooral van buitenlandse arbeiders, met name Duitsers met een – soms [of vaak?] vermeend – oorlogsverleden. De mijnen begonnen met een eigen opleiding, de Ondergrondse Vakschool [ovs]. Maar daarmee kon het chronisch tekort aan mijnwerkers echter niet verholpen worden.

Al in september 1945 vroeg het Militair Gezag [MG] geïnterneerden of ze bereid waren arbeid te verrichten in de Limburgse steenkolenmijnen. Door mee te werken aan Nederlands herstel konden zij trachten goed

te maken wat zij tijdens de Duitse bezetting hadden misdreven.

In januari 1946 nam het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging [DGBR], onderdeel van het ministerie van Justitie, de taken van het MG over. Onmiddellijk voerde het DGBR gesprekken met de mijndirecties over de tewerkstelling van geïnterneerde arbeidskrachten. ‘Den Haag’ ontving de directies met veel egards. De directies toonden grote interesse. Zij stelden echter als voorwaarde dat geïnterneerden alleen op vrijwillige basis in de mijnen mochten werken.

In maart 1946 ontvingen de commandanten van interneringskampen een rondschrijven, waarin zij nadrukkelijk verzocht werden voor de Limburgse mijnindustrie geschikte kandidaten te werven. Na een strenge medische keuring gingen in het najaar van 1946 zo’n 3000 geïnterneerde mijnwerkers van start. Limburgse mijnwerkers waren absoluut niet blij met hun komst: zij beschouwden mijnarbeid geenszins als straf, vreesden devaluatie van hun beroep en verlies van hun inkomsten c.q. afwijzing van looneisen.¹¹

Kamp Julia

Op verzoek van de Nederlandse overheid, met name het departement van Justitie, ontstond in 1947 kamp Julia te Eygelshoven. Het kamp kwam precies op de plek waar het Russenkamp had moeten komen: bij de kruising van de Nievelstenerweg en de Wolfsweg, in de buurt van de kolenverlading. Opdrachtgever tot de bouw was dr. ir. Chr. Groothoff, de Beheerder der Nederlandsche Steenkolenmijnen. Bij de bouw van kamp Julia heeft men dankbaar gebruikgemaakt van de tekeningen bedoeld voor het Russenkamp.¹²

Mijnkamp Julia was een met hekwerken, prikkeldraad en lampen omringd barakkenkamp. Capaciteit: circa 500 personen. Het complex bestond onder meer uit legeringbarakken, een kantoorgebouw, een kantine, een kerkgebouw, een magazijn en een ziekenboeg. Op het terrein stond zelfs een duiventil. Misschien verwees deze til naar de toekomst: duiven symboliseren immers geluk, vrede en vrijheid.¹³

De dagelijkse leiding van het kamp berustte in handen van een kampdirecteur. Hij voerde onder meer overleg met collega's uit de mijnstreek. Ook andere mensen waren binnen mijnkamp Julia werkzaam. Belangrijke stafleden waren J.J. Dagevos, kamparts, en J. van der Touw, geestelijk verzorger: hij werd in 1948 benoemd tot predikant in algemene dienst te Kerkrade voor de geestelijke verzorging van politieke delinquenten in heel de mijnstreek. Wijlen pater jezuiet Jan van Kilsdonk kwam direct na de bevrijding van Zuid-Nederland als aalmoezenier onder politieke delinquenten, meest NSB'ers, terecht, eerst in de Staatsmijnen in Limburg, later in Kamp Vught. Hij ging op ziekenbezoek en verleende pastoraat aan mensen die door iedereen met de nek werden aangekeken.

In het strafkamp Julia zaten eerst en vooral gewezen SS'ers, afkomstig uit heel het land en uit alle lagen van de bevolking: arbeiders, ambtenaren, intellectuelen en adellijken. Dagelijks verlieten zij in colonnes het kamp om

Rond etenstijd in gevangenkamp Julia. foto: Collectie Paul Geilenkirchen

	Dagdienst	Middagdienst	Nachtdienst
Laura	64	65	45
Julia	121	97	64

in de mijnen Julia en Laura kolen te delven. Elke colonne bestond uit ongeveer vijftig personen. Mannen met stenguns bewaakten hen. Tijdens hun wandelingen zongen ze wel eens liederen, bijvoorbeeld het lied:

*'Koempel, wij trekken langs heuvels en dalen,
Zingend ons lied dat daar schallend klinkt;
Morgen als wij weer de kolen gaan halen
Is 't of de zon nog het duister doordringt...'*¹⁴

Onder toezicht van opzichters verrichtten politieke delinquenten arbeid in de mijnen Julia en Laura. Niet alleen een zware, maar ook een gevaarlijke opgave, waarbij ook een aantal geïnterneerden om het leven zijn gekomen, bijvoorbeeld tijdens een instorting in de mijn Laura op 2 oktober 1946. In een nieuwe pijler in laag XI en XIa werden zij verrast door het plotsklaps neerstorten van een grote steenmassa. De omgekomen kompels waren: L.J. Kerstgens, ongehuwd, 37 jaar oud, Limburger; B. Theelen, ongehuwd, 26 jaar oud, Limburger; J.Th. van de Wiel, gehuwd, 26 jaar oud, Brabander; Th. Beemer, ongehuwd, 24 jaar oud, Utrechter en J.A. Giele, ongehuwd, 22 jaar oud, Zeeuw. Naar aanleiding van dit ongeval werden door de sociaaldemocraat G.M. Nederhorst [1907-1979] in de Tweede Kamer kritische vragen gesteld over veiligheidsmaatregelen in de mijnen. Hij vond dat geïnterneerde mijnwerkers een gevaar vormden voor de bedrijfsveiligheid.

Verder noem ik Meint Fokkema, een bankwerker uit Delfzijl. In de oorlog had hij zich aangesloten bij de Sicherheitspolizei. Hij nam deel aan arrestaties en huiszoekingen. In september 1950 werd hij door het Bijzonder Gerechtshof Groningen veroordeeld tot 12 jaren gevangenisstraf. Fokkema

verbleef in mijnkamp Eygelshoven. In maart 1953 viel hij in een schacht van de mijn Julia. Hij was op slag dood. Fokkema was 38 jaar oud, was gehuwd en had één kind.¹⁵

Een werkschema van 6 oktober 1947 biedt ons inzicht in de diensten die politieke delinquenten in de mijnen Laura en Julia verrichtten: zie bovenstaande tabel.

Eén van de ondergrondse opzichters die in of omstreeks 1947 in de mijn Julia met geïnterneerden heeft gewerkt is Liek van den Hoop, geboren op 1 januari 1923 te Schaesberg, thans woonachtig te Kerkrade. Hij vertelt met Nederlandse SS'ers te hebben samengewerkt. Vanuit kamp Julia werden zij door bewapende bewaarders naar de mijn begeleid. En wel tot aan de liftkooi. Van den Hoop behandelde geïnterneerden niet als 'foute Nederlanders' maar als medemensen. Wat zij allemaal op hun kerfstok hadden, interesseerde hem niet. Als zij als mens en werker hun best maar deden. En dat deden zij! Met hen boekte hij prima prestaties, vertelt hij trots. Op uitnodiging van geïnterneerden en andere mensen bezocht hij wel eens kamp Julia. Volgens hem genoot dit kamp een goede reputatie: gevangenen werden menswaardig bejegend, hadden ontspanningsavonden en mochten regelmatig familiebezoek ontvangen. Na het uitdienen van hun werkstraf bleef een aantal in de mijn werken, aldus Van den Hoop. Zij vestigden zich in Eygelshoven of directe omgeving, traden in het huwelijk en kregen kinderen.¹⁶

Geïnterneerde kompels ervoeren mijnarbeid wel degelijk als straf. Vaak vroegen zij hun Limburgse collega's wat zij misdaan hadden dat zij heel hun leven in de mijn moesten werken. Ook Limburgse kompels beschouwden mijnarbeid wel eens als straf. Het gegeven dat zij ook op feestdagen met

'foute Nederlanders' moesten samenwerken om de kolenproductie te verhogen, leverde weleens bittere commentaren op. Een voorbeeld: toen op een Koninginnedag iedereen vrij had en alleen mijnwerkers in het belang van 'Herrijzend Nederland' moesten werken, kalkte een kompel op een mijnwagen: 'Heel Nederland is vandaag vrij, behalve de SS en wij...'.¹⁷

Ofschoon de dagelijkse samenwerking tussen vrije en geïnterneerde kompels soms conflicten opleverden, is het nooit tot geweldadige acties gekomen. Doden zijn er nimmer gevallen. Wellicht heeft dit te maken met het principe dat ploegen van vrije en delinquente mijnwerkers niet gemengd werden. Ook ploegbazen c.q. opzichters die bezwaar maakten hoefden niet met politieke delinquenten samen te werken.¹⁸

Na hun dienst in de mijn keerden de geïnterneerde kompels van kamp Julia wederom te voet 'huiswaarts'. Uiteraard onder strenge bewaking. Oudere inwoners van Eyselshoven weten zich nog goed te herinneren hoe deze colonnes door de straten van hun dorp marcheerden.

Onderweg zagen 'kampers' allerlei vrouwelijk schoon. Eenmaal 'thuis' aangekomen waren er echter geen Eva's die hen verwelkomden. In plaats daarvan bezaten geïnterneerden pikante foto's van allerlei filmsterren. Ondergronds ontstond een levendige handel in dit soort afbeeldingen. Voor een 'mooie plaat' werd grif betaald.¹⁹

Gedetineerden

Één van de grootste oorlogsmisdadigers in kamp Julia was Jan Kruyer. Tijdens de oorlog was hij lid geweest van de Waffen-SS en van de Landwacht, afdeling Groningen. Hij nam deel aan de 'Silbertannenmoorden': een commandoactie waarbij Nederlanders werden vermoord als wraak voor het laten sneuvelen van NSB'ers. Zijn kompaan was Pieter Kuiper. Kruyer werd in eerste instantie tot de doodstraf veroordeeld voor moorden in Mid-

delstum, Groningen. Later werd hij tot twintig jaren gevangenisstraf veroordeeld. In 1952 wist hij uit kamp Julia te ontsnappen; reden om het kamp van nieuwe verlichting met rode vuurgloed te voorzien.²⁰ In 1978 werd Kruyer bij grensovergang Venlo door Nederlandse douaniers opgepakt. In Venlo wilde hij inkopen doen. Kruyer woonde toen al vele jaren in Mönchengladbach in Duitsland. Op het moment van zijn arrestatie moest hij nog twaalf jaren gevangenisstraf uitzitten. Enkele maanden later overleed hij in het Huis van Bewaring te Maastricht.²¹

Ook prominente sporters bevonden zich onder de kampbevolking te Eyselshoven. Ik noem Cor Wals [1911-1994], een profwielrenner die op binnen- en buitenlandse banen wedstrijden reed. Lange tijd vormde hij een koningskoppel met de beroemde Jan Pijnenburg. Wals was lid van de Nederlandsche SS. Als wielrenner reed hij met runentekens op zijn shirt. In 1941 meldde hij zich bij de Waffen-SS. Later werd hij ingedeeld bij 'Standarte Westland'. Wals vocht aan het Oostfront. Later werd hij kampbewaarder. Hij bewaakte Nederlandse dwangarbeiders. Wals zou een waar schrikbewind hebben uitgeoefend. Na zijn terugkeer in Nederland werd hij berecht en veroordeeld: vijftien jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest. Wals verbleef in kamp Eyselshoven en verrichte mijnarbeid. In 1952 kwam hij vervroegd vrij. Later kreeg hij een relatie met de weduwe van de Eindhovense wielrenner Jan van Hout. Van Hout was bij het verzet geweest. In concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg is hij om het leven gekomen. Het huwelijk tussen Wals en weduwe Van Hout veroorzaakte heel veel commotie.²²

Naoorlogse deserteurs

Vanaf 1947 werden er in kamp Julia ook mensen geplaatst die weigerden deel te nemen aan de koloniale oorlog in Nederlands-Indië. De overheid beschouwde deze weigeraars als deserteurs. Naar schatting

zouden 4000 tot 6000 soldaten geweigerd hebben naar Indonesië te vertrekken. Zij werden in Schoonhoven opgesloten. Een van die weigeraars c.q. deserteurs was Dick Kopjes Nieman, een goedgebekte communistische arbeiderszoon uit Heemstede. Nieman werd tot drie jaar en zes maanden gevangenisstraf veroordeeld. In 1950 kwam hij in kamp Julia terecht, hetgeen vrij uitzonderlijk was omdat de directie van het kamp doorgaans weigerde communisten op te nemen, omdat zij 'onrust' onder mijnwerkers konden veroorzaken. Ervaring als mijnwerker had hij niet. Toch werd hij 'ondergronder'. Anderhalf jaar lang werkte hij in de mijn Julia. Terwijl hij de ene na de andere geïnterneerde zag vertrekken, werd zijn gratieverzoek afgewezen. Misschien was een communist in die tijd erger dan een gewezen SS'er of NSBer?

"Ik kwam in kamp Julia... Daar zaten ook de boys die twintig jaar hadden gekregen: SS'ers dus. In de tijd dat ik er zat, zag ik ze één voor één vertrekken... Toen mijn advocaat voor mij gratie aanvroeg, werd het geweigerd. Ik heb dus met SS'ers en NSB'ers moeten werken. In de mijn heb ik gewerkt met een echte baron die fout was geweest in de oorlog. Die praatte of-ie een ei in z'n strot had en dat veranderde niet, ook al had-ie een zwart gezicht. Ik heb anderhalf jaar als majesteits koppel in de mijn gewerkt. Vanaf de eerste dag ondergronds. Zonder enige ervaring... We werkten in ploegen. Ik heb eigenlijk maar kort gewerkt, geen mensenleven. Maar ik weet één ding, er is geen zwaarder werk dan werken in een kolenmijn. Met de afbouwamer de steenkool losbikken, stutten, achter je voorgangers kont naar buiten kruipen. Telkens opletten dat er niks instort. Gruis over je hele lijf, zweten als een otter. Zittend kakken op je schep of zonder schep. Je gaat voor een schicht van acht uur naar beneden en bent eigenlijk acht uur dood. Toch heb ik geen spijt gehad onderin, op zeshonderd meter, heb ik nooit met SS'ers gewerkt, maar altijd met vrije arbeiders. Je

kon toch niet vluchten. Ik had de kompels in mijn ploeg wel verteld dat ik dienstweigeraar was en geen NSB'er," aldus Dick Kopjes Nieman.²³

Heinrich Boere

Iemand die niet in Eyselshoven geïnterneerd was, maar wel in een plaatselijke mijn strafarbeid heeft verricht is de bekende SS'er Heinrich Boere. Boere, geboren in Eschweiler [Duitsland], maar opgegroeid in Maas-tricht. Boere vocht aan het Oostfront. Door ziekte gedwongen keerde hij in 1943 terug naar Nederland. Hij werd lid van 'Sonderkommando Feldmeijer'.²⁴ Ook hij nam deel aan de 'Silbertannenmoorden': hij zou een apotheker, rijwielhandelaar en fabrieksdirecteur hebben vermoord. Na gevechten in Nijmegen raakte hij in gevangenschap. Na de oorlog kwam hij in een interneringskamp te Valkenburg aan de Geul terecht. Elke dag werd hij in een bewaakt busje naar Eyselshoven gebracht om in de mijn te werken. In juni 1947 wist hij echter uit dit busje te ontsnappen. Vervolgens dook hij lange tijd onder. In 1949 werd hij in Amsterdam bij verstek ter dood veroordeeld. Later werd deze straf in gevangenisstraf omgezet. Sinds 1954 verblijft Boere in Eschweiler. Als mijnwerker heeft hij in Alsdorf gewerkt. Thans staat hij in Aken terecht wegens gepleegde oorlogsmisdaden. Boere heeft de moorden bekend. Hij beweert slechts bevelen te hebben uitgevoerd. Volgens hem zou hij zelf zijn geëxecuteerd als hij had geweigerd.²⁵

Terugkeer in de maatschappij

Zoals gezegd was [is] mijnarbeid zwaar en gevaarlijk werk. Toch bestond onder politieke delinquenten grote animo voor 'vrijwillige mijnarbeid'. Wellicht had deze belangstelling te maken met de sociale voorwaarden, waaronder deze overtreders in de steenkolenmijnen werken konden. Deze voorwaarden waren gunstiger dan in andere kampen:

- Het loon van geïnterneerde mijnwerkers was gelijk aan dat van vrije mijnwerkers.²⁶
- Desgewenst mochten geïnterneerde mijnwerkers een groot deel van hun loon aan partner of gezin overmaken.²⁷
- Geïnterneerde mijnwerkers waren niet alleen wettelijk verzekerd tegen ongevallen, maar ook tegen ziekten.²⁸
- Geïnterneerde mijnwerkers kregen de mogelijkheid te studeren en te recreëren.²⁹
- Geïnterneerde mijnwerkers kregen verlof met behoud van loon.³⁰
- Geïnterneerden kregen door hun tewerkstelling in de mijnen vaak strafvermindering.

Door deze bepalingen zouden geïnterneerden een stevige basis kunnen leggen voor hun terugkeer in de vrije samenleving, werd beweerd.³¹

Reclassering

Over reclassering gesproken. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten [STPD], ontstaan in 1945, geliquideerd in 1951, was een [vrijwilligers]organisatie belast met allerlei reclasseringsactiviteiten ten behoeve van vrijgelaten politieke delinquenten. De STPD zorgde onder meer voor huisvesting en werk.³² De regering c.q. de katholieke minister van Justitie H.A.M.T. Kolfschoten [1903-1984] koos ervoor om een aparte reclasseringsinstelling in het leven te roepen, omdat de hulp- en steunverlening aan politieke delinquenten een levensbeschouwelijk neutrale aanpak vereiste. Ook moest de STPD onmiddellijk aan het werk en kon niet worden gewacht totdat alle bestaande organisaties de zuiveringsprocedure – welke reclasseringsambtenaren waren wel en welke niet ‘politiek correct’ geweest tijdens de oorlog – hadden doorlopen. De bestaande reclasseringsinstellingen waren geenszins te spreken over het feit dat de overheid toezichthouders voor de STPD rekruteerde onder vrijwillige medewerkers van reguliere instellingen; organisaties die toch al met een groot perso-

neelsgebrek te kampen hadden. Veel reclasseringsvrijwilligers gingen op persoonlijke titel voor de STPD werken. De STPD bestond uit diverse bestuursorganen. De leden van deze organen waren vooral notabelen. Een van hen was een zekere ir. W. Martens uit Eygelshoven. Hij was lid van de Raad van Bijstand van de STPD.³³

In het *Limburgsch Dagblad* van 27 december 1945 lezen wij volgend bericht: *‘Naar wij vernemen is er voor Zuid-Limburg opgericht een afdeling van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, welke zich ten doel stelt deze mensen, voor zoover zij in vrijheid gesteld zijn, behulpzaam te zijn bij hun terugkeer in de maatschappij en vooral bij het herstel van hun gezin. Zij zullen als regel onder toezicht worden gesteld, en het Bestuur der Afdeling, welke den naam ‘Hulp en Toezicht’ gekozen heeft en met ingang van heden, 27 December, haar kantoor zal openen aan de Breedestraat 32 te Maastricht, verzoekt ons een oproep te plaatsen aan allen, die hun medewerking aan dit werk willen verlenen door zich bereid te verklaren als toezichthouder op te treden. Een sociaal werker is aan de Afdeling toegevoegd, die de toezichthouders met raad en daad kan bijstaan. Gaarne voldoen wij aan gemeld verzoek omdat het hier een werk betreft van groote Christelijke en vaderlands-lievende waarde.’*

Niet iedereen was het eens met het feit dat politieke delinquenten geholpen werden. Trude Benedic, een verzets- en mijnwerkersvrouw uit Ubach over Worms, vertelt in het boek dat over haar is geschreven het volgende: *“Onder in de mijn werken de politieke delinquenten, zij klagen en janken dat zij het zo slecht hebben. Hun vrouwen krijgen elke maand het loon en voor de ongehuwden blijft het hele bedrag staan. Als hun straf om is blijven de meeste in de mijnstreek, zij laten hun vrouwen en kinderen overkomen en niet lang daarna staat een woning tot hun beschikking. ’n Paar huizen naast mij woonde een SS’er, die bij de Landwacht was en bovendien verraad heeft gepleegd. De eis was vijf jaar, hij werd*

Bewaakte politieke delinquenten in het waslokaal. bron: weekblad 'Eigen Erf' 19 maart 1949

*tot drie jaar veroordeeld. Hij werkte op de mijn; met Koninginnedag ging de poort open en hij kwam als een vrij man naar huis. Acht weken later kreeg de familie een spiksplinter-nieuw huis. De vrouw die de hele oorlog door belangrijk verzetswerk heeft gedaan, die drie jongens in de mijn heeft, krijgt geen woning. Maar zij kreeg wel een papier met het verzoek om geld te sturen, omdat zij anders haar verzetsmedaille niet mag dragen [...].*³⁴

In 1951 werden de taken van de STPD door bestaande, particuliere reclasseringsinstellingen overgenomen. Eén van die organisaties was de Rooms-Katholieke Reclasseringsvereniging [RKRV], een organisatie die in Zuid-Limburg actief was en verschillende afdelingen telde: Maastricht, Heerlen en Sittard.³⁵ Binnen de RKRV waren slechts enkele ambtenaren werkzaam. Vele vrijwilligers ondersteunden hen, ook in Kerkrade en omgeving.

Niet alleen de sociale voorzieningen, maar ook de medische zorg in de mijnkampen was goed geregeld, werd althans beweerd. De gezondheidssituatie van geïnterneerde mijnwerkers zou doorgaans beter zijn geweest dan die van lotgenoten in andere strafkam-

pen, hetgeen niet alleen zou samenhangen met de strenge medische keuring van aspirant-mijnwerkers, maar ook met de betere voeding die geïnterneerde mijnwerkers kregen. De directie van Laura & Vereniging had grote belangstelling voor ziekteverzuim onder mijnwerkers. Uiteraard. Een groot verzuim betekende immers enorm productieverlies. Tijdens een flinke griep epidemie in kamp Julia in 1947 raadpleegde de directie niet alleen kamparts J.J. Dagevos, maar spoorde de directie ook de kampleiding aan allerlei beschermende maatregelen te treffen, bijvoorbeeld het verstrekken van warme hoofddeksels.³⁶

Christiaan Abel Arnoldus

Evenals andere mijnkampen in de regio Zuid-Limburg, bijvoorbeeld kamp Wilhelmina in Terwinselen en kamp Passart te Treebeek, maakte kamp Julia onderdeel uit van Rijkswerkinrichting 'De Mijnstreek'. Christiaan Abel Arnoldus [1890-1991], een ervaren justitieambtenaar, was hoofd-directeur van deze organisatie. Op 31 juli 1949 was

hij veertig jaren in rijksdienst. Zijn directe baas was mr. E.A.M. Lamers, Directeur-Generaal van het Gevangeniswezen in Nederland. Het kantoor van Arnoldus was in kamp Passart te Treebeek gevestigd en hij woonde in Heerlerheide in een vrijstaand herenhuis. C.A. Arnoldus was niet alleen belast met de dagelijkse leiding van de mijnkampen, maar zorgde ook voor wederzijdse contacten tussen hoge justitieambtenaren en mijn directeuren. Wat kamp Julia betrof onderhield hij betrekkingen met medewerkers van Laura & Vereeniging, onder meer met: ir. Edixhoven [directie], mr. Crijns [sociale en personeelszaken], mr. Doppler [salarisadministratie c.q. financiële zaken] en ir. Deenen [bedrijfsvoering].³⁷ Arnoldus bezat mensenkennis, was zelfs gespecialiseerd in psychopathologie, met name zorg voor psychopaten. Zijn mensvisie berustte op twee pijlers: eigenwaarde en verantwoordelijkheidsbesef. Volgens Arnoldus konden geïnterneerden hun gebrek aan eigenwaarde herstellen door verantwoordelijkheid te nemen, niet alleen voor hun daden, ook voor hun toekomst. Het verrichtten van zinvolle arbeid, in dit geval mijnarbeid ten behoeve van het economisch herstel der Nederlandse samenleving, bood daartoe krachtige impulsen. Arnoldus, gewezen leidinggevende van diverse strafinrichtingen, besefte heel goed met welke zorgen, problemen en conflicten geïnterneerden – en hun gezinnen – worstelden. De resocialisatie van geïnterneerden ging hem ter harte. In woord en daad probeerde hij reclasseringsarbeid te bevorderen. Zo onderstreepte hij het immense belang van regelmatig partner- en gezinsbezoek. Dit teneinde echtscheiding c.q. het ontstaan van totaal ontwrichte gezinnen te voorkomen.³⁸

Mr. Crijns

Eerdergenoemde mr. Crijns is thans 87 jaar oud. Als adjunct-directeur sociale c.q. personeelszaken bij Laura en Vereeniging vervulde hij tal van taken, onder meer het uitvoe-

Kampdirecteur Christiaan Abel Arnoldus.

Bron: www.devrijecultureleruimte.nl

nen van toezicht op kamp Eygelshoven. Als toezichthouder onderhield hij contact met de kampleiding.³⁹ Crijns schrijft in positieve bewoordingen over het kamp en de kampleiding. De persoon van de kampdirecteur, wiens naam hij zich niet meer weet te herinneren, staat hem nog helder voor de geest: ‘een rustige, gezaghebbende [Nederlandse] leider, met gevoel voor een geordende, maar ongedwongen aanpak’.

In kamp Eygelshoven heerste een ‘opvallend neutrale sfeer, die eigenlijk nooit aanleiding gaf tot bijzondere maatregelen. De zware ondergrondse mijnarbeid zal daartoe hebben bijgedragen, evenals het vrije en ontspannen verblijf in het kamp en de dreiging van terugzending naar de gevangenis bij wangedrag’, aldus Crijns. Ter illustratie van de sfeer in het kamp noemt hij ‘de geïmproviseerde fanfare van gevangenen, die zich vaker liet horen tijdens ‘hoog’ bezoek of bij een feestje’. De andere kampbewoners stonden ‘altijd opgepoetst en netjes gekampt in een grote kring’ om de fanfare heen.

Crijns wijst erop dat de kampbezetting sterk wisselde: voortdurend werden mensen uit detentie ontslagen en was ‘aanvulling’ noodzakelijk. Sommige afgestraften kregen een baan als vrije mijnwerker. Zij vestigden zich in de mijnstreek. ‘Ik moet daar wel bij zeggen dat hun integratie nog al eens pijnlijk verliep als buurtgenoten er achter kwamen dat de nieuwe mijnwerker SS’er was geweest’, schrijft Crijns.

Toen het interneringskamp werd opgeheven, stelde de toenmalige staatsecretaris van Justitie voor om ‘een koninklijke onderscheiding toe te kennen aan de hoofdopzichter van het ondergrondse bedrijf van de mijn Julia voor de zo geruisloze en vruchtbare opvang van dit apart soort gevangenen’. Crijns’ overleg met algemeen directeur ir. Edixhoven leidde er echter toe dat niet één persoon in de schijnwerpers werd gezet, maar de gehele ondergrondse mijnwerkersploeg. Ir. Edixhoven riep de hele staf bijeen ‘om de waardering van de overheid over te brengen en daaraan aanvullend ook blijk te geven van een even grote waardering van hemzelf voor hun inzet’.

Het einde van kamp Julia

Kamp Eyselshoven kreeg verschillende bestemmingen. Het werd ook als gevangenis aangewezen. Begin 1949 bedroeg het aantal gedetineerden 1430. Vervolgens daalde dit aantal door ontslag van gevangenen. In 1953 verbleven nog slechts 38 politieke delinquenten in Eyselshoven. In november 1957 kreeg het kamp een geheel andere bestemming. Het werd een open gevangenis voor niet-politieke gedetineerden; de eerste open inrichting van Nederland.⁴⁰ In deze inrichting werden vijftientig ‘normale’ gevangenen gehuisvest. Deze gevangenen werkten ‘buitenshuis’, dat wil zeggen in de vrije maatschappij. Ook bezochten zij kerken, winkels, sportwedstrijden en tentoonstellingen. Zij werden geacht geen misbruik te maken van vrijheden. Het geschonken vertrouwen moch-

ten ze niet beschamen. Een groot risico. Het experiment bleek geslaagd: verreweg de meeste gedetineerden hielden zich aan hun belofte niet te zullen ontsnappen.⁴¹

Omdat een groot deel van kamp Julia niet meer als strafinrichting fungeerde, had de directie van Laura & Vereniging minister van Justitie L.A. Donker verzocht de vrijstaande gebouwen en braakliggende terreinen terug te geven, hetgeen in 1956 geschiedde. Vervolgens besloot de mijndirectie deze gebouwen en terreinen af te staan aan plaatselijke jeugdverenigingen. Leden van deze verenigingen knapten de gebouwen op. Een jeugdcentrum kwam tot stand. Kapelaan Zinken had zich voor de realisatie van dit centrum ingezet, pastoor Stevens had het gebouw ingezegend en mijndirecteur Edixhoven had de officiële opening verricht. Bij deze opening was een aanzienlijk deel van de plaatselijke bevolking aanwezig. Verkenner, arbeidersjongeren, studenten en andere jeugdigen namen van het centrum bezit.⁴² Sommige oudere Eyselshovenaren spreken in deze context over ‘Wormdael’, een katholiek vormings- en ontmoetingscentrum met verschillende ruimtes, waarin niet alleen cursussen werden gegeven, maar ook feesten werden gehouden: mensen konden zalen huren om allerlei feesten te organiseren.⁴³ Dit centrum zou in de jaren zestig en zeventig hebben bestaan.

‘Te Roer’

In 1963 werd open gevangenis ‘Te Roer’ te Roermond geopend; een strafinrichting gevestigd in een huis aan de Frans Douvenstraat. Open gevangenis Eyselshoven werd gesloten. Officieel werden 21 gedetineerden uit Eyselshoven in Roermond ingeschreven: 9 criminele en 12 politieke delinquenten. In de praktijk gingen slechts de criminele delinquenten naar Roermond: de 12 politieke delinquenten bleken namelijk eerder ontvlucht te zijn. Later werden deze delinquenten ‘afgeschreven’.

Tegenwoordig staat op de plaats waar ooit mijnkamp Julia was gevestigd baksteenfabriek Nievelsteen. Deze steenfabriek werd in 1964 opgericht, was eerst een dochteronderneming van NV Laura, werd later in bedrijf genomen door Laura & Vereeniging en is thans een geheel zelfstandige onderneming.⁴⁴

Tastbare herinneringen aan mijnkamp Julia zijn er niet of nauwelijks meer. Wel is er in Eygelshoven een monument te vinden dat mij althans doet denken aan het bestaan van zowel mijnwerkers als gevangenen. Ik doel op het beeld van Sint Barbara vóór de kerk Sint Johannes de Doper, een beeld gemaakt

door Gène Eggen en geschonken door de directie van Laura & Vereeniging. Sint Barbara was niet alleen patrones van de mijnwerkers, maar ook van de gevangenen! Volgens de legende werd zij door haar wrede vader in een donkere toren opgesloten en stierf ze de marteldood. Evenals geïnterneerden verbleef ze lange tijd in isolement. Haar feestdag is op 4 december.

* *Marcel Krutzen is afgestudeerd pastoraal werker, leraar godsdienst en levensbeschouwing, en maatschappelijk werker. Sinds 1986 is hij als reclasseringswerker in het arrondissement Maastricht werkzaam.*

Geraadpleegde bronnen

- BERT BREIJ, *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht* [Baarn/Amsterdam 1981], 100.
- FRED CAMMAERT, 'Tijdens de oorlogen', in: deel 14 van: *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg* [Zwolle 2005].
- CASPAR CILLEKENS, *De naoorlogse omgang met [vermeende] collaborateurs in Maastricht* [Maastricht 2010]. Zie: www.lgog.nl/Publications/1272386328796.
- HENK EEFING, *De Bijzondere Rechtspleging. Rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* [Soesterberg 2007], 258-338.
- J.W. EGGINK, *De geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen* [Assen 1958], 188 en 242.
- HERMAN FRANKE, *Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland. De macht van het lijden* [Amsterdam 1996], 284-286.
- IVOLINE VAN ERPECUM, *Naar eer en geweten. De geschiedenis van Justitie in vogelvlucht, 1798-1998* [Den Haag 1998], 65-70.
- H. GREVERS, *Enkel en alleen in dit geval. Onderzoek naar de brieven à décharge die werden geschreven ten behoeve van de vrijlating van politieke delinquenten na de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Thesis MA Geschiedenis van Politiek en Cultuur, Universiteit Utrecht, faculteit Geesteswetenschappen, begeleider Prof. dr. Ido de Haan, juni 2008.
- KOOS GROEN, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* [Weesp 1984].
- JAN HENDRIKS en HANS KOENEN, *D-day in Zuid-Limburg. Dagboek van de bevrijding* [Dagblad De Limburger, Maastricht 1984], 54-61.
- HERMAN HEIJBOER, *Het zwarte leven. Geschiedenis van onze mijnen en mijnwerkers* [Weesp 1985].
- JEAN-PAUL HEINRICH, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* [Groningen 1996] 152-154.
- LOEK KREUKELS, *Kolen en kompels. De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* [Amsterdam/Brussel 1986], 134.
- LOEK KREUKELS, 'In andermans ogen', in: Deel 18 van *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg* [Zwolle 2005].
- THOMAS MÜLLER, *Zwangsarbeit in Alsdorf im zweiten Weltkrieg* [Aken, Alsdorf 2002]. Zie: www.alsdorf-online.de/geschichte/pdf/kapitel-12.03.pdf.
- WIM NOLTEN, *De Hopel... een plekje apart* [Eygelshoven 1982].
- ALIE NOORLAG, *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van voormalige NSB'ers en hun familie* [Bedum 2007].
- C.E.P.M. RAEDTS, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg. Maaslandse Monografieën 18* [Assen 1974], 20.
- MICHEL REINDERS, 'Ontsnappen uit Nievelsteen was makkelijk', in: *Dagblad De Limburger*, 5 oktober 1999.

PETER ROMIJN, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* [Houten 1989].

40 Jaar katholieke reclassering in Maastricht [Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht 1959], 95.
Stichting 'Eygelshoven door de eeuwen heen' [Heemkundevereniging Eygelshoven]. Archiefstukken 15-II-F-1 t/m 15-II-F-8 en 16-G-6 t/m 16-G-7.

Sociaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht, archief n.v. Laura & Vereeniging, EAN950.

H. Steensma, *Straffen door de eeuwen heen. De beul, het tuchthuis en de gevangenis* [Den Haag 1982], 93.

J.W. Swaen, *De Nederlandse steenkolenmijnbouw tijdens de Duitse bezetting* [Utrecht 1981].

Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan kampen voor politieke delinquenten en strafgestichten* [Den Haag 1947].

Noten

1. CHR. A. ARNOLDUS, 'Verlofregeling in de Strafgestichten Mijnstreek', in: *Maandblad voor het Gevangeniswezen* [1950].
2. Een speciaal woord van dank voor hun medewerking bij het tot stand komen van dit artikel betreft, in alfabetische volgorde:
 - De heer R. Braad, stadshistoricus bij Rijkshoofddirectie, centrum voor regionale geschiedenis te Heerlen.
 - Mr. Th.F. Crijns, voormalig adjunct-directeur sociale c.q. personeelszaken Laura & Vereeniging.
 - De heer P. Geilenkirchen, ontwerper van de websites 'Laura & Vereeniging in beeld' en 'Domaniale Mijn'.
 - De heer L. van den Hoop, gewezen mijnopzichter Laura & Vereeniging.
 - De heer G. Merx, voorzitter van heemkundevereniging 'Eygelshoven door de eeuwen heen'.
 - De heer J. Papenborg, mede-initiatiefnemer van het Mijnproject van 'Eygelshoven door de eeuwen heen'.
 - Dr. W. Rutten, historicus en adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg [SHCL] te Maastricht.
3. De toepassing van de bijzondere rechtspleging heeft ongeveer vijf jaren geduurd. Daarna is nog wel incidenteel een politieke delinquent gepakt en berecht, maar de grote massa was eind 1950 toch wel afgehandeld.
4. Er zijn in het kader van de bijzondere rechtspleging in totaal 150 doodstraffen uitgesproken. Daarvan zijn er maar 40 uitgevoerd. Zo stond NSB-leider Anton Mussert op 7 mei 1946 voor een vuurpeloton. Na zijn executie werd hij anoniem begraven.
5. Zie: Het Open Archief – *Bijzondere Rechtspleging*, op: www.hetopenarchief.nl.
6. Zie: Koos Groen, 'Fout en Niet Goed', in: *Historiek*, op: www.historiek.net.
7. A.S. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* [Assen 1978], 306.
8. Toen in 1948 de gereformeerde dominee Van der Vaart Smit met een schokkende brochure kwam, 'Kampstoestanden' genaamd, vielen de misstanden in de kampen niet meer te ontkennen.
9. De Maastrichtse arts H. Speleers zag in het najaar van 1944 hoe gevangenen bij werkzaamheden aan de Cannerweg mishandeld werden: ze werden geslagen, moesten wormen opeten en in een mesthoop rollen. Pastoor Jos Steegmans van St. Pieter te Maastricht constateerde in februari 1945 nog altijd ontsporingen bij bewakers. Hij had grote kritiek op de brute wijze waarop NSB'ers werden behandeld.
10. WILLIBROD RUTTEN, 'Russen niet gewenst: de mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkolenmijnen in de Tweede Wereldoorlog', in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum Limburg XLIX* [2004], 165-190.
11. A.S. BELINFANTE, a.w., 306 e.v.
12. Overigens, tijdens de Eerste Wereldoorlog [1914-1918] was er ook al een interneringskamp in Eygelshoven gevestigd, namelijk in mijnwerkerskolonie 'De Hopel', een wijk gesticht door Laura & Vereeniging. In dit kamp zaten deserteurs/vluchtelingen uit het Belgische leger. Ook zij werkten in de plaatselijke mijnen. In december 1917 vertrokken zij weer naar België.
13. Pentekening kamp Julia te Eygelshoven, februari 1947, SHCL, EAN 950, Archief Laura & Vereeniging, inv.nr. 2166.
14. MAUK RECKMAN en HENK NIEUWENHUYTS, 'Gestraften in de Mijn', in: *Weekblad Eigen Erf*, 19 maart 1949.
15. *Steenkool*, bedrijfstijdschrift van de Nederland-

se steenkolenmijn, nummer 4, april 1953, p. 107. Zie tevens: <http://oudnieuwsuithetnoorden.web-log.nl/>.

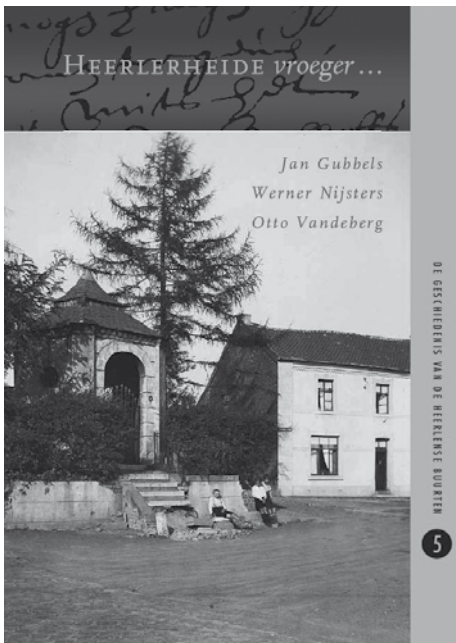
16. Interview van Roelof Braad en Jo Papenburg met Liek van den Hoop op 27 oktober 2010.
17. FRANS DIETEREN, *Koale en Eike* [Heythuysen 1984], 28.
18. Inlichtingen per e-mail van dr. W. Rutten, SHCL.
19. FRANS DIETEREN, *Koale en Eike* [Heythuysen 1984], 78.
20. Uit kamp Julia zijn verschillende politieke delinquenten via een goot richting Duitsland ontsnapt. Langs deze goot stroomde afvalwater van het kamp naar grensrivier de Worm.
21. Inlichtingen van Bettie Jongen, coördinator Stichting Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen [OVCG].
22. FRANS OUDEJANS, 'Wals, Cornelis Dirk [1911-1994]', in *Biografisch Woordenboek van Nederland* op www.inghist.nl.
23. DICK KOPJES NIEMAN, *Ik was majesteits kompel*, op: www.antenna.nl.
24. Henk Feldmeijer [1910-1945], lid van de NSB, was een van de grondleggers, later voorman van de Nederlandse SS. Hij had een goede verstandhouding met SS-leider Rauter. Begin 1945 werd zijn auto door een geallieerd jachtvliegtuig beschoten, waarbij hij omkwam.
25. Zie informatie over Heinrich Boere op: www.wikipedia.org.
26. Vaak werd dit loon niet op tijd uitbetaald, hetgeen tot problemen leidde.
27. Terwijl in andere kampen zelden meer dan 3 á 4 gulden per week naar huis gezonden kon worden, zou het in de mijnkampen regel zijn dat bedragen van 130 á 140 gulden per maand naar huis verstuurd konden worden.
28. Naar later bleek werden geïnterneerde mijnwerkers niet opgenomen in het Algemeen Mijnwerkers Fonds [AMF], hetgeen negatieve gevolgen had voor hun verzekerd zijn.
29. Ze mochten kranten en tijdschriften lezen, brieven schrijven naar hun gezin of familie, toneelvoorstellingen organiseren en deelnemen aan voetbalwedstrijden. Ter gelegenheid van het 50-jarige bestaan van de Staatsmijnen in 1952 namen de bewoners van kamp Julia zelfs deel aan festiviteiten in Heerlen, Brunssum en Hoensbroek.
30. Telkens na zes maanden arbeid zou drie dagen verlof volgen. Zij die een strafrestance van acht maanden hadden voordat ze in vrijheid werden gesteld, zouden driemaal twee werkdagen in hun eigen gezin of ouderlijk huis kunnen doorbrengen. In Treebeek was zelfs een 'verlofcentrum' gevestigd. Vanuit dit centrum vonden onder begeleiding uitstapjes naar de Brunssumerheide plaats.
31. Verschillende afgestraften hebben zich in de gemeente Kerkrade gevestigd en werden mijnwerker, aldus eerdergenoemde heer L. van den Hoop.
32. Voormalige politieke delinquenten waren bereid na hun straf tijd in de mijnen te blijven werken, mits ze huisvesting kregen. Gezien de grote woningnood hadden mijn directies daartoe doorgaans weinig neiging.
33. Misschien of wellicht betreft het hier ir. Martens, plaatsvervangend bedrijfsingenieur van Laura & Vereeniging.
34. SONJA PRINS, *Herinneringen aan Trude Benedic, een vrouw in verzet* [Amsterdam 1980], 36.
35. In totaal werden 539 'katholieke gevallen' overgenomen door de RKRv.
36. SHCL, EAN950, archief N.V. Laura & Vereeniging.
37. Deze samenwerking betrof onder meer onderwerpen als: bewaking, ontsnapping, overplaatsing, verlof, amnestie, verzekering, gezondheid en ploegendiensten van politieke delinquenten.
38. Wanneer vrouwen van politieke delinquenten van verafgelegen streken naar de mijnstreek kwamen om hun mannen in de kampen te bezoeken gebeurde het wel eens dat zij bij mijnwerkersgezinnen mochten logeren.
39. Brief van mr. Th.F. Crijns aan schrijver dezes d.d. 14 november 2010. Telefonisch onderhoud met mr. Crijns d.d. 21 november 2010.
40. Eén van de functionarissen die bemoeienis had met deze inrichting was rijksambtenaar J.A.H. Cremers. Hij schreef vooral voorlichtingsrapporten over gedetineerden. Cremers onderhield contacten met bestuursleden en ambtenaren van de katholieke reclasseringsafdeling Maastricht. Ook vrijwilligers begeleidden delinquenten. Naar verluidt was wijlen Harry Gloudemans uit Eygelshoven een van hen.
41. HERMAN FRANKE, *Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland. De macht van het lijden* [Amsterdam 1996], 284-286.
42. *Anselbode*, weekblad voor Eygelshoven en omgeving. *Memorabilia 25: parochiekroniek van pastoor Stevens [1950-1957]*, op: www.anselbode.com.
43. Met dank aan Paul Geilenkirchen voor de informatie.
44. Zie: www.nievelsteen.nl.

Signalementen

DOOR ROELOF BRAAD, MARK VAN DIJK EN WIM NOLTEN

Heerlerheide vroeger...

De geschiedenis van de Heerlense buurten, deel 5. Door Jan Gubbels, Werner Nijsters en Otto Vandenberg [Heerlen 2010], 240 p., ill.
ISBN/EAN 978-90-77629-08-6. Prijs € 24,50.

In december 2010 verscheen het, inmiddels, vijfde deel in de reeks De geschiedenis van de Heerlense buurten. De drie auteurs Jan Gubbels, Werner Nijsters en Otto Vandenberg hebben gebruik gemaakt van eerdere publicaties over Heerlerheide, hetgeen toch een déjà-vu gevoel geeft [blz. 235/236]. Een zevental onderwerpen passeren uitgebreid de revue: bewogen verleden, verenigingsleven, bodemschatten, dialect en carnaval,

onderwijs en politie, en godsdienst. Het werk is rijkelijk voorzien van (oude) foto's en gelardeerd met dialectgedichten en verhalen van inwoners. Met name voor deze laatste groep is het daardoor een interessant naslagwerk geworden [blz. 237-240]. Indien men het boek zorgvuldig doorleest en onthoudt wat er verteld wordt, dan kent iedereen de geschiedenis van zijn/haar dorp op zijn/haar duimpje. Educatief gezien mogelijk zelfs geschikt voor het onderwijs, althans enige opstellen. De luchtfoto's geven duidelijk zicht op deze buurt qua bebouwing en infrastructuur, evenals enkele afgebeelde oude kaarten. Als mijnwerkerszoon spreekt mij vooral het 'Oranje Nassau III'- opstel aan: de lijst van overleden mijnwerkers zou, mijns inziens, meer aandacht mogen/moeten krijgen [blz. 116]. Helaas staan er ook enige taal- en spel fouten in, naast een dubbele bron [blz. 236, Raedts]. Dit doet echter niets af aan het geheel dat qua uitvoering en inhoud een aanwinst mag heten. Het wachten is nu op de volgende Heerlense buurten... [WN]

Stap mee door de bijzondere schoonheid van Heerlen

14 wandelingen vanuit hartje centrum. Door Ria van de Laarschot [Heerlen 2010], 152 blz. € 15,90.

Voorafgegaan door een korte historische schets van de stad, nodigt de auteur uit om in 14 korte wandelingen, tussen de 8 en 17 km, de omgeving van Heerlen centrum te verkennen. Heel veel natuurminnende Heerlenaren trekken er in de weekends op uit voor een wandeling in het heuvelland, de Ardennen of de Eifel. Er wordt vaak niet aan

gedacht dat je ook in de omgeving van de binnenstad het 'groen' in alle windrichtingen binnen handbereik hebt. Binnen vijf minuten ben je in het Aambos, binnen 15 minuten in het schitterende landgoed Terworm. Beide natuurgebieden sluiten aan op de groene longen, de dalen van Geleen- en Caumberbeek, die Heerlen omringen en van daaruit kun je onafgebroken genieten van natuur, vergezichten en cultuur. Zeker als je weet hebt van de historische verworvenheden van de stad is het genieten. Je komt langs kastelen [Heerlen heeft meer dan de twee 'echte' kastelen die in het stukje geschiedenis wor-

den genoemd], voormalige watermolens en monumentale huizen. Jammer alleen dat deze nauwelijks bij de duidelijk beschreven wandelingen worden benoemd en er in het boekje ook nauwelijks informatie over te vinden is. De historische introductie doet iets anders verwachten. Het boekje is gerealiseerd met de opbrengsten uit advertenties. De advertentieteksten geven een beschrijving van de ondernemingen in hartje stad. Op zich prima en informatief. Zelf vind ik het wat storend dat deze teksten, net als de intro's van de wandelingen, vet rood zijn afgedrukt. Een ander kleurtje voor de advertentieteksten zou de vormgeving van het boekje ten goede zijn gekomen. De minpunten doen echter niets af aan de waarde van dit wandelboekje. Met de wandelingen leer je de

stad in no time kennen, met andere ogen zien en waarderen. Een must dus voor elke inwoner van de stad om er met dit boekje in de hand eens in eigen omgeving op uit te trekken. Goed voor het imago van de stad, maar ook voor je 'trots op Heerlen'-gevoel. [RB]

Centrumback. Een Heerlense novelle

Door Paul van der Velden [Heerlen, Uitgeverij D'r Poal, 2009]. Paperback, 47 p. Prijs € 10,-.

Klein maar fijn. Oud-docent, oer-Heerleenaar en cultureel inspirator Van der Velden geeft na Darrenslacht wederom een warm inkijkje in het Heerlen van zijn jeugd. Smaakvol vormgegeven, de hand van Piet Gerards is duidelijk herkenbaar. Een nostalgisch beeld van Heerlen-centrum in de jaren 1960. Gezien door de verwonderde ogen van de jongen Paul en zijn voetbalvrienden. Die brengen hun zorgeloze jongensvrijtijd op een trapveldje bij het Warnasgatske door. Nu, zoals zoveel, verdwenen en vergeten.

Zorgeloze kinderjaren? Niet helemaal. Er is klein en groot jongensleed. Zoals het drama van de plastic Hema-ballen. Maar ook de 'grote mensen' worden becommentarieerd, soms liefdevol, vaak kritisch, ook meedogenloos. Zoals de moeder van Dickie, die 'het' deed voor geld. En de heer Poelstra, keurig huisvader en hoog in de Katholieke Mijnwerkersbond. Maar nu diep gevallen. Morsdood, pal naast het voetbalveldje. Kwam die niet bij de moeder van Dickie?

Maar de grootste bedreiging is de aanstaande verdwijning van het trapveldje, hun jongenskosmos. Een grindplaatsje naast de Warnasgats, ongeveer waar nu Promenade II ligt. Het onheil wordt aangekondigd door de landmeters, daarna verschijnen hinderlijke zandhopen. Hun jeugd wordt letterlijk weg gebulldozerd bij de grootschalige doorbraak van de Saroleastraat en de aanleg van de Promenade, de nieuwe Schouwburg en Het Loon. Maar de jongens halen toch hun wraak... Een aanrader! [MVD]